

DE GELUKSMACHINE

**DE
GELUKSMACHINE**

FRANK MULDER

UITGEVERIJ KOK - UTRECHT

© 2015 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl

Omslagontwerp Patrick Staal
Foto auteur Corbino.nl
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
ISBN 978 90 435 2538 1
ISBN e-book 978 90 435 2539 8
NUR 728

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of open-
baar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mecha-
nisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf	7
I. DE BELOFTEN VAN DE HYPERREALITEIT	9
1. Hyperrealiteit	11
2. Verlangens en behoeften	25
3. Hyperrijk	35
4. Hyperveilig	50
5. Hyperverbonden	64
II. DE GELUKSMACHINE	81
6. Krachten ontketend	83
7. Het technische systeem	92
8. De machine	101
9. Heerlijke nieuwe wereld	113
III. ZINDERENDE VRIJHEID	117
10. Over doelen en middelen	119
11. De spiritualiteit van de weg	128
12. Terug naar de realiteit	135
13. In de scheuren van de machine	147
EPILOOG: Theologie en hoop	153
Verantwoording en bronnen	165

WOORD VOORAF

Dit boek is niet bedoeld als wetenschappelijk onderzoek, maar als manifest. Het is een uit de hand gelopen essay waar ik aan begon omdat ik wilde uitschrijven waar ik me zorgen over maakte. Namelijk, dat ik steeds meer word beziggehouden met dingen die er niet echt toe doen. Met dingen, in plaats van mensen, natuur, schoonheid, God, of andere zaken die het leven zin geven. Sterker nog, ik heb de indruk dat die zinvolle zaken steeds verder buiten bereik komen te liggen.

Om uit te zoeken hoe dat komt, fiets ik heen en weer tussen heel veel verschillende thema's. Ik denk dat heel veel verschillende ontwikkelingen een samenhang hebben, en die wil ik laten zien, maar ik weet dat ik niet alles kan dichttimmeren of bewijzen. Ik hoop dat je me inschattingsfouten en open eindes wilt vergeven en dat je vooral geïnspireerd wordt door de bril waarmee ik kijk.

Een term die me heeft geholpen om te begrijpen wat er gebeurt, is hyperrealiteit. Dat betekent een kunstmatige werkelijkheid die is bedoeld als een soort verbeterde versie van de natuurlijke werkelijkheid. Ik vind die term uit de filosofie goed passen bij de gestroomlijnde wereld die we aan het bouwen zijn, waar alles optimaal wordt ingericht om ons tevreden te stellen, door met hulp van techniek te voorzien in al onze behoeften: de behoefte aan welvaart, veiligheid en sociale acceptatie.

De hyperrealiteit zou je kunnen omschrijven als de showroom van het moderne vooruitgangproject dat belooft om de mens gelukkig te maken. Ik wil erachter komen hoe deze belofte precies in elkaar zit, en welke mechanismes deze belofte moeten vervullen. Ik zal ontdekken dat die mechanismes niet geven wat ze beloven, maar langzaam juist ondermijnen wat we eigenlijk zochten. Deze gestroomlijnde wereld gaat steeds meer lijken op een machine die we niet meer kunnen bijsturen, die wij niet meer beheersen, maar die ons beheerst en nodig heeft als radertjes die efficiënt moeten draaien. Dat is mijn centrale stelling.

Die twee concepten of metaforen, hyperrealiteit en machine, zijn eigenlijk de twee hoofdlijnen in mijn boek. Ze draaien om elkaar heen, ze waaieren soms net de andere kant uit, en soms raken ze elkaar, maar ik laat ze naast elkaar staan omdat het volgens mij wel goede inzichten oplevert. De hyperrealiteit gaat meer over onze persoonlijke ervaring, dus daar begin ik mee. Hoe de mechanismes erachter werken, dat komt daarna.

Het laatste deel van het boek is wat persoonlijker. Ik geloof namelijk niet dat dit probleem met een betere organisatie of politiek te fixen is. Volgens mij is het een spiritueel probleem, en zullen we er dus ook een spiritueel antwoord op moeten vinden. Met zo'n spiritualiteit kunnen we bevrijd worden van de afhankelijkheid van de middelen, de dictatuur van de machine. Tegenover het leven in de hyperrealiteit stel ik het leven in de volle realiteit. Daar, in de weerbarstige werkelijkheid, in de modder, tussen mensen, tussen problemen, is ook het goede leven te vinden, dat veel sterker en mooier en duurzamer is dan welke machine dan ook.

Ik hoop dat je door dit boek geïnspireerd zult zijn om dat goede leven te zoeken.

I.

**DE BELOFTEN VAN
DE HYPERREALITEIT**

1

HYPERREALITEIT

Hoe een steeds groter deel van ons leven zich afspeelt in een kunstmatige werkelijkheid die erop gericht is om het ons continu naar de zin te maken.

Schuin achter de buschauffeur, waar ik met hooguit een beleefd knikje langs ben gebleept, zit een vrouw van middelbare leeftijd te candycrushen op haar telefoon. De chauffeur hangt verveeld onderuit, de radio zachtjes aan. Hij rijdt zijn vaste route, uur in, uur uit, met op een klein schermpje de volgende halte met het bijbehorende tijdstip en uit de speaker een ingesproken vrouwenstem die de passagiers correct meedeelt hoe de volgende straat heet. De chauffeur kijkt de instappende passagiers niet aan, en zij hem niet. Ze houden hun ogen gericht op de paal naast hem die tot op de cent nauwkeurig berekent hoeveel er van hun tegoed moet worden afgewaardeerd. Ieder persoon z'n eigen cijfertje. Terwijl ik m'n oordopjes indoe om weg te zakken in mijn muzikale cocon, vraag ik mezelf af of iemand het doorheeft als op een dag ook de chauffeur zelf wordt vervangen door een computer.

Techniek is ons leefmilieu geworden, onze biotoop. We staan er vaak niet bij stil hoe radicaal we onze natuurlijke en sociale omgeving aan het mechaniseren zijn. In de cocon van de muzikspeler in de bus, of in de cocon van onze geklimatiseerde auto, gaan we naar ons werk of onze opleiding, waar we onder tl-licht achter een scherm zitten te werken en aanmaakkoffie drinken die niet wordt gemaakt door een juffrouw, maar door een machine. Met onze ogen gericht op de laatste berichtjes op onze telefoon lopen we door

het winkelcentrum, waar synthetische kleding wordt aangeprezen door paspoppen in glimmende etalages waar het zonder de elektronische beats maar een saaie bedoening zou zijn.

Ons leefmilieu is in niets meer te vergelijken met dat van onze voorouders. De natuur is teruggedrongen. Als het onbewolkt is, loop ik 's avonds wel eens een paar stappen de deur uit, vanuit een soort oerinstinct om even de Melkweg te zien, maar het enige dat ik zie is de permanente schemer van het strooilicht uit de stad. Ik woon aan een plein in een betonnen jarenvijftigwijk. Daar is zo veel asfalt en steen, dat zelfs de vogels er hun snavel houden. Als ik dat aan mensen vertel, kijken ze me meestal meewarig aan. Maar ik vind het nogal wat dat we wijken hebben waar je geen sterren meer kunt zien en geen vogels meer hoort fluiten. Het enige dat erop lijkt is het lichte fluitje van een binnenkomend sms'je.

Het viel me eigenlijk pas echt op toen ik een keer naar een ontwikkelingsland was geweest en voor het eerst weer voet op moderne bodem zette. Terwijl ik over de lange rolbanden van Schiphol gleed, zag ik overal om me heen muren, vloeren, hekken en etalages van plastic, spiegelglas, aluminium en staal. Alles was kunstmatig, alles was blinkend en glad, alles rook steriel. Ik kwam net uit een land waar alles rauw is. Op straat stinkt het, er ligt stof en poep en de huizen zijn gemaakt uit ruwe steen of stukken hout. Op de markt liggen wortels, uien, fruit, zakken meel en lappen vlees. In de supermarkten bij ons liggen, in witte winkels met perfecte verlichting, 23 verschillende soorten chips, met mooi vormgegeven zakken in nette vakken uitgevuld, waar behalve aardappel en olie nog tien andere ingrediënten in zitten, grotendeels artificieel. Natuurlijke worteltjes liggen er ook, maar dan wel geschrapt en gesneden, voorgewassen en verpakt in cellofaan.

Dat beïnvloedt natuurlijk ons beeld van de werkelijkheid. Om even bij die worteltjes te blijven: wie altijd boodschappen doet in de Albert Heijn gaat onbewust in de veronderstelling leven dat alle worteltjes dezelfde maat hebben en schoon uit de grond komen. Vandaar ook de teleurstelling van sommige mensen als ze zien wat voor modderige, gebochelde peentjes ik uit mijn moestuin haal. Doe vandaag maar die gewone wortels, uit de winkel, zeggen ze dan, die voorverpakte, die zijn lekker.

Techniek doet dus meer dan taken overnemen, zoals koffie zetten of kleren wassen. Techniek wordt ons milieu. Het is het water dat we drinken en de lucht die we inademen. De apparaten scheppen een wereld waar we bijna in kunnen leven, waar we onze kennis vinden en onze relaties vormgeven, door het journaal te kijken, familiefoto's op Facebook te zetten en te whatsappen met vrienden. Voor een recept kijken we op google en als we willen weten hoe het gaat met de economie, kijken we naar een talkshow waar economen zich buigen over de groeicijfers die uit hun computerprogramma's zijn gerold. En als we in de bus stappen, betalen we met een apparaat dat in verbinding staat met een centrale computer die onthoudt waar we zijn in- en uitgecheckt.

Deze technische ruimte wordt groter, dieper en intenser en grijpt steeds meer in ons leven in. Met de smartphone kunnen we permanent in contact staan met heel veel mensen tegelijk, en als je de goede apps installeert ook met onze thermostaat, de lampen en de babyfoon op de kinderkamer. Voor veel volwassenen is dit nog optioneel, een toevoeging aan hun gewone leven, maar er is een generatie jongeren aan het opgroeien voor wie de *cloud* is wat vroeger het schoolplein was. Scholieren zitten een groot deel van de dag permanent op de chat. Ze pluggen in zodra ze wakker worden en stappen in een conversatie die dan al volop is losgebarsten en die doorgaat tot diep in de nacht. Het is een virtuele realiteit geworden

die een nieuwe laag vormt boven de tastbare werkelijkheid. Onderwijsvernieuwers hopen ook steeds meer lessen naar deze nieuwe virtuele ruimte te verplaatsen.

We denken vaak dat virtuele ruimte nep is, maar dat is niet waar. Het is echt een ruimte die bestaat, waar relaties worden beleefd en wordt gecommuniceerd. Maar het is een ruimte waar wel een scherm tussen zit. We worden steeds vaker afgeschermden mensen, noemt filosoof Ad Verbrugge dat. Het leven in de technische biotoop maakt volgens hem de relatie met de natuurlijke werkelijkheid 'lichter'. We komen verder af te staan van de grond, de aarde en de natuur waar onze economie op is gebaseerd. Ontlijving, noemt Verbrugge dat. Ook onze relatie met andere mensen wordt minder tastbaar en lichamenlijk, wordt digitaler.

Ik zit dit hoofdstuk te schrijven aan een tafeltje in de Hema. Voor me zit een meisje van een jaar of zestien, met haar ouders aan tafel. Ze hebben in het afgelopen kwartier niets tegen elkaar gezegd. Het meisje zit voorovergebogen over haar tablet. Zij bevindt zich in een andere ruimte dan haar vader, die met zijn mobiel zit te spelen en zich misschien wel ergens op nu.nl bevindt of in zijn angry birds-app. Het is een ruimte die bestaat uit beelden. Moeder kijkt verveeld uit het raam. Het ziet er niet uit of ze het gezellig hebben samen. Het ziet er niet naar uit dat er überhaupt een samen is. Ze zijn samen met anderen, in een ruimte die je niet kunt voelen als je geen scherm hebt.

De Franse filosoof Baudrillard bedacht in de jaren zeventig het woord hyperrealiteit. Boven-realiteit, letterlijk. Het is een geconstrueerde wereld, een wereld die is gemaakt als simulatie en verbetering van de natuurlijke werkelijkheid. Het is geen neprealiteit,

integendeel, het is hyper, het is echter dan echt, in die zin dat onze zintuigen veel meer beleven.

Baudrillard kende Instagram en Google nog niet, maar zag al wel dat de moderne maatschappij een beeldmaatschappij was geworden. We zijn geen mensen meer van woorden en verhalen, maar van beelden, van design, van foto's en van films. We hebben hoogleraren op universiteiten die berekenen wat de beste vormgeving is en bij welke lettertypes wij het snelst geneigd zijn om een folder of website te lezen, en daardoor worden we continu gebombardeerd met mooie, doordachte, gemaakte en geconstrueerde beelden. Een beeld is iets kunstmatigs, dat wil zeggen, gemaakt door mensen. Dat neemt niet weg dat het naar een reëel object kan verwijzen. Een aantrekkelijk gefotoshopte foto van een kop koffie op een billboard verwijst naar echte koffie waarvan je de bitterzoete smaak kan voelen in je keel.

Toch is in onze samenleving het beeld langzaam steeds meer een eigen leven gaan leiden, aldus Baudrillard. Het reële object waar een beeld naar verwijst, komt steeds verder weg te liggen. Het Balinese strand in de folder is witter dan het oorspronkelijke strand in Bali, en de arme vissers met gescheurde spijkerbroek zijn weggeretoucheerd. Dat lijkt misschien volksverlakkerij, maar dat is niet helemaal waar, want er zijn intussen resorts gebouwd die de folder proberen na te doen en zelf palmbomen hebben neergezet op het witte strand, om de perfecte tropische beleving te creëren. (Geloof het of niet, maar ik ben een keer in zo'n resort geweest. Geen Balinees te zien, natuurlijk. Die zaten wel een eind verderop, te vissen tussen de rotsen. Met een van die gasten ben ik nog achterop de brommer gesprongen, mee naar zijn hutje, waar ik op de grond een portie rijst kreeg uit een bananenblad. Ik kan me zo voorstellen dat het resort intussen ook dat soort hutjes heeft neergezet, om alle toeristen de kans te bieden op deze authentieke experience, maar dan wel

meteen in traditionele kledij uiteraard, en met voorgekookte rijst zodat niemand aan de race hoeft te raken – wat bij mij helaas nog wel het geval was.)

Op het billboard van het koffiemark zien we tegenwoordig niet eens een kopje koffie meer, maar een mooi gekamde, nonchalant en ietwat sarcastisch kijkende George Clooney. Hij drinkt dan wel koffie, maar daar gaat het niet in eerste instantie om. Het beeld verwijst veel meer naar een bepaalde smaakvolle, zelfbewuste mannelijkheid dan naar het goedje dat we in onze keel kunnen gieten. En interessant genoeg maakt 't het bedrijf dat de reclame maakt heel weinig uit of dit goedje nog wel koffie is. Veel belangrijker is de verkoop van dure cups met interessante smaakjes voor mensen die het belangrijk vinden dat hun keuken er gestroomlijnd uitziet en hun koffiezetapparaat blinkend en aerodynamisch willen hebben omdat ze smaakvolle, zelfbewuste mensen zijn. Dat Clooney zelf beweert dat hij niet eens van koffie houdt, voegt alleen maar toe aan zijn aura van coolheid.

Reclame is natuurlijk maar een voorbeeld van een hele wereld aan beelden die we hebben gecreëerd en die we media noemen. Steeds meer activiteiten zijn gemedieerd, bemiddeld, door technologie. We denken dat media een bril op de werkelijkheid vormen, maar volgens de meeste filosofen is niet zo. Media, letterlijk de middelen, zijn werkelijkheid geworden. Ze hebben een eigen leven, een eigen inhoud, en soms verwijzen ze niet meer naar een origineel in de natuur maar zijn ze een realiteit, de realiteit zoals wij die zouden willen zien. En daar stemmen wij ons leven vervolgens weer op af. Glossy tijdschriften zetten mooie vrouwen op de voorkant, maar vervolgens gaan vrouwen (en mannen) zich vergelijken met dat beeld, en laten ze zich erdoor leiden in wat ze wel of niet mooi vinden. Mensen volgen de media, in plaats van andersom.

Op tv kijken we naar allerlei series over het sociale leven van groepen jonge mensen, in Californië, New York of Nederland, die mooi zijn en vrij, uit eten gaan en feesten, one night stands hebben en toch ontzettend goed met elkaar bevriend zijn, kortom, het leven leiden zoals we allemaal ten diepste zouden willen. Ik ben niet op al die plaatsen geweest, maar ik durf toch te beweren dat zo'n groep in de realiteit niet bestaat. De meeste vriend(inn)engroepen die ik heb ontmoet zijn niet én grappig én knap én rijk én in staat om onbezorgd bevriend te blijven nadat ze seks met elkaar hebben gehad. En toevallig weten we dat de hoofdrolspelers in deze series inderdaad wel rijk zijn, maar meestal niet al te gelukkig in de liefde en ook niet zo onbezorgd door het leven gaan. Toch beïnvloedt het onbewust ons beeld van het goede leven waartegen ons leven maar armzalig lijkt.

Sociale media hebben ook een belangrijke invloed op ons beeld van het goede leven. Een kennis van mij heeft 831 vrienden, geeft iedere dag updates met gevatte reacties, post altijd leuke grappen of video's, vertelt over haar interessante baan en plaatst achteloos jaloersmakende foto's van haar reisjes naar Barcelona, Canada, Gambia en Rome waar ze als fotomodel voor de Taj Mahal, de Spaanse trappen of andere begerenswaardige locaties poseert met haar al even begerenswaardige vriend. Haar leven is ideaal, althans, op social media, want toevallig weet ik dat ze soms dood wil. Maar goed, dat kan ze moeilijk op Facebook zetten. Op Facebook construeer je je identiteit zoals je wil dat die is en niet zoals die in de aardse realiteit is. In werkelijkheid heb ik misschien een dikke pukkel op mijn neus, maar ik heb er geen enkel belang bij om die in de etalage te zetten. Maar als iedereen dat doet, als alle twee miljard profielen op Facebook nu eens zelf geconstrueerd zijn, terwijl ze tegelijkertijd wel de wereld vormen waarin wij ons begeven en waarin we sociale interacties beleven, dan kun je je afvragen of de maatschappij niet steeds verder van de tastbare werkelijkheid komt af te staan.

Nu kun je tegenwerpen dat ik het veel te negatief inkleur. Met Facebook kun je ook iemand leren kennen uit een land waar je anders nooit zou zijn geweest. En zo zijn er veel meer technieken die ons kunnen helpen om beperkingen te overwinnen en daardoor meer uit de werkelijkheid te kunnen halen. Maar ik ben benieuwd wat het betekent dat we steeds meer beperkingen kunnen overwinnen. Is het simpelweg zo dat we de wereld aan het ontplooiën zijn?

De Italiaanse schrijver Umberto Eco vindt van niet. Volgens hem kunnen we niet goed leven met de beperkingen van de tastbare wereld. De hyperrealiteit is een poging om dat te verbeteren. De virtuele wereld moet dus zo echt mogelijk lijken, nog echter dan de echte wereld. Zijn bekendste voorbeeld is Disneyland, een plaats waar fantasie werkelijkheid is geworden en waar het *happy end* voor iedereen te beleven is. De tocht over een geïmiteerde Mississippirivier, met nepkrokodillen, is een fantastische belevenis. Maar als Eco vervolgens een rondvaart maakt over de echte Mississippi, steekt dat eigenlijk hartstikke saai bij Disneyland af, want de echte krokodillen zijn moeilijk te zien. Disneyland belooft puurheid, the *real thing*, een echte ervaring. Maar achter de façade, zegt Eco, zit een bedrijf dat bezoekers alleen maar wil verleiden zo veel mogelijk geld uit te geven.

Eco doet ook een rondgang langs een paar Amerikaanse kunstmusea. Amerika heeft zelf natuurlijk niet veel oude Europese kunst, maar sommige musea hebben toch iets gevonden om de bezoeker een historisch gevoel te geven: namaakkunst. Het toppunt van hyperrealiteit is een kamer waar Het Laatste Avondmaal van Leonardo Da Vinci is nagebootst met wassen beelden. Bij het binnengaan roept de omroeper, tot grote hilariteit van Eco, dat de mensen zich moeten opmaken voor de indrukwekkendste religieuze ervaring van hun leven. Het is zo goed nagemaakt, daar haalt de werkelijkheid het niet bij.

Dat het doel uiteindelijk commercieel is, heb je in een wassenbeeldenmuseum of in Disneyland misschien nog door, maar de mensen in de film *The Matrix* hebben dat niet. De mensen daar liggen in een soort couveuse, waar robots hun lichaamsenergie opslurpen, maar hun ervaring speelt zich volledig af in een virtual reality. Wat zij als realiteit beschouwen, is slechts een projectie. Het is geen toeval dat de hoofdpersoon van deze film, Neo, op een gegeven moment een boek uit de boekenkast pakt over hyperrealiteit, met de titel *Simulacra and Simulations* van niemand minder dan Jean Baudrillard.

Er zijn mediafilosofen die vinden dat Baudrillard en Eco uit hun nek kletsen, en de makers van *The Matrix* al helemaal. Alles is projectie, zeggen ze, je kunt helemaal geen scheiding maken tussen wat echt is en wat nep is. Alles komt tot ons via beelden en indrukken. Ook als we een boom zien, zien onze hersenen een beeld van een boom, en je weet nooit helemaal zeker of die boom in realiteit bestaat. Het kan ook een nepboom zijn, of misschien ben je wel dronken. We hebben alleen maar indrukken van de realiteit, die indrukken zijn dus onze realiteit. Mijn gezonde boerenverstand zegt echter dat de filosofen dat best mogen zeggen, maar dat we er niet onderuit kunnen dat sommige indrukken authentieker zijn dan andere. Sommige beelden zijn waarheidsgetrouwer. In onze wereld overheersen steeds vaker de beelden die zich richten naar onze verlangens, kortom: die ons een lekker gevoel geven. Dat is een criterium dat ik niet helemaal vertrouw, omdat er daardoor een eenzijdigheid insluipt.

The Matrix doet alsof de hyperrealiteit puur schijn is, een valse wereld, en dat je er dus uit moet. Ik zie dat anders. Het is niet schijn, het is deel van de échte wereld – het is alleen wel een reali-

teit die bewust is geconstrueerd om beter te zijn dan de weerbarstige werkelijkheid om ons heen. De hyperreële wereld wil ons voorzien van permanent gemak en comfort, van bevrediging van onze verlangens.

Ik vat de hyperrealiteit breed op, in dit boek. Het gaat me niet alleen om media. Ik vind het een mooie metafoor voor een groot deel van het leven in de technologische maatschappij. Er ligt een mooi vormgegeven laag bovenop de weerbarstige werkelijkheid, om ons te bevrijden van de grenzen van tijd en ruimte. Het moet beter en echter zijn dan de natuurlijke wereld. Vrouwen in tijdschriften worden mooier en dunner, met dank aan Photoshop. Maar ook de vloer in je woonkamer kan hyperreëel zijn, als je namaakhout hebt. Dat is veel makkelijker te leggen en schoon te maken, maar de houten uitstraling is nog mooier dan bij natuurhout. En als ik het pakje bekijk van de kaaspizza die ik vanavond ga eten, zie ik dat daar niet eens kaas in zit, alleen maar nepkaas, gemaakt van palmolie. Het is lekker goedkoop maar geeft toch de beleving van kaas! Om de calorieën er weer af te trainen, stap ik op de fiets, maar niet in de regen, maar in een zaal met gezonde lucht van precies de juiste temperatuur, achter een scherm met een inspirerend landschap, lekker gecontroleerd, met cijfers en al, en een douche op tien meter afstand. Na het sporten kijk ik journaal, met een rechtstreeks verslag van de correspondent in Kaapstad die iets vertelt over de verkiezingen in Zimbabwe. De tekst die hij voorleest is geschreven door de redactie in Hilversum, maar ze stoppen de correspondent in beeld voor de persoonlijke touch.

En als ik uitga, vanavond, dan ontmoet ik allemaal sexy mannen en vrouwen die er stuk voor stuk uitzien als aantrekkelijke, geslaagde fotomodellen. Ik moet oprecht toegeven dat ik dat vaak heel verleidelijk vind. Ik wil hun aandacht, ik wil bij de geslaagde mensen horen die hun ongebondenheid vieren. Maar als ik even uit deze

roes stap, weet ik ook wel dat we morgenochtend allemaal weer gewone stervelingen zijn die soms niet weten wat ze met zichzelf aanmoeten. En zich afvragen wat ze in hemelsnaam nu weer moeten kopen om een beetje te kunnen lijken op de schoonheden in de films en in de etalages.

De wereld van de binnenstad is grotendeels een wereld van hyperrealiteit. Er staan echte gebouwen en er zijn echte mensen, zonder masker. Maar je kunt er niet omheen dat alles is doordrenkt met de mythe van eeuwige jeugd en permanent plezier. De slogan van het Utrechtse winkelcentrum Hoog Catharijne zegt eerlijk waar het om gaat: *fashion food freetime fun*. Voor de uitvinder van het overdekte winkelcentrum, de Amerikaan Victor Gruen, was het winkelcentrum niet een deel van de stad, maar echt een nieuwe constructie van de stad zelf. Waar eindelijk de wilde buitenwereld, met irritante dingen zoals zwervers of koude windvlagen, kon worden buitengehouden, met behulp van securitypersoneel of met airconditioning, allemaal voor een frictieloze, behaaglijke koopervaring. Niet verwonderlijk dus dat steeds meer vliegvelden dit mall-concept aan het overnemen zijn, en met de modernste technologie proberen de grenscontroles en het speuren naar ongewenste migranten zo verborgen mogelijk uit te voeren, om niet het commercieel aantrekkelijke feestje van de grenzeloze vrijheid te verstoren.

Ik wil nogmaals benadrukken dat al deze dingen niet slecht in zichzelf zijn. Ik denk alleen al aan al die mooie gesprekken die ik in de binnenstad heb gevoerd met echte vrienden, onder het genot van echt, tastbaar bier. De grens tussen goed en slecht, als je die zoekt, is bijna niet te trekken. Een kunstmatige toevoeging aan tomatensaus kan helpen om een reëel bestaande smaak langer te bewaren en mascara kan ook helpen om een reële schoonheid te accentueren. Maar

ik maak me wel zorgen dat een steeds groter deel van ons leven zich afspeelt in deze hyperrealiteit. Filosofen zeggen waarschijnlijk dat alle techniek bedoeld is om de realiteit te verbeteren, zoals een berenvel dat vroeger ook deed, en dat de moderne techniek in essentie niets anders doet en dat je er dus niet over kunt oordelen. Dat is onzin. Een kwantitatieve toename van iets leidt op een gegeven moment altijd tot een kwalitatieve verandering. Ik vind het niet verkeerd om carnaval te vieren, maar ik zou me wel zorgen gaan maken als mensen het hele jaar aangeschoten in een piratenpak zouden rondhossen.

Er is geen plaats voor grenzen, ongemak of pijn in de hyperrealiteit. Als ik om me heen kijk, aan het plein waar ik woon, naast immigranten, bijstandsmoeders en gebroken gezinnen, zie ik enorm veel rottigheid. Complete families zijn gebroken. Werkloosheid, schulden, disfunctionele religie, psychiatrie, kapotte relaties. En ik? Ik kan er bijna niet mee connecten, want in de hyperrealiteit leven we heel makkelijk langs elkaar heen. Ik zit de hele dag lekker achter mijn scherm, heb virtueel contact met mensen van mijn eigen sociale klasse, en koop m'n spullen goedkoop aan de andere kant van de wereld (terwijl mijn overbuurman, die eerst in een winkel werkte, nu werkloos thuis zit). Als ik thuiskom ben ik veel te moe om ook nog sociaal te doen. En dan gaat het alleen nog maar om de mensen in mijn buurt. Kun je nagaan hoe moeilijk het is om me werkelijk te laten raken door de armoede van mensen die mijn spullen maken, bijvoorbeeld, of die in de klimaatverandering de gevolgen voelen van mijn levensstijl. Ik weet er wel van, maar het dringt niet echt tot me door.

Bovendien heb ik feitelijk geen tijd om daarmee bezig te zijn, want ik moet koken, eten, het huishouden doen, voor de kinderen zorgen, lezen, met vrienden afspreken en sporten. Ik moet daarnaast 169 minuten radio en muziek luisteren, 66 minuten bellen en digitaal commiceren, 18 minuten gamen, 31 minuten internetten, en uiter-

aard 181 minuten tv-kijken. Althans, als ik me gedraag als de gemiddelde Nederlander, zoals die uit het Nationaal Tijdsbestedingsonderzoek is gerold. Dat past alleen in een dag als ik een paar dingen tegelijk doe. En, dat kan ik wel vertellen, dat gaat niet zonder stress. Ik houd gemiddeld 3 minuten over voor godsdienst of spiritualiteit en 13 minuten voor vrijwilligerswerk, aldus de onderzoekers.

In een wereld die zich steeds meer richt naar het permanent bevredigen van onze verlangens, verliezen we bepaalde aspecten van de werkelijkheid uit het oog die misschien wel cruciaal zijn. Hoe kunnen we nog verbinding krijgen met verdriet van onszelf of van anderen als de hele wereld er glimmend en blij uitziet? Hoe kunnen we voor de natuur zorgen, het fundament waar we alles op bouwen, als we die natuur hebben weggepoetst? Hoe kunnen we verbinding krijgen met onszelf, als we permanent worden gebombardeerd met contacten en beelden die ons een lekker gevoel moeten geven? Ik geloof dat het goede leven meer is dan alleen het bevredigen van instinctieve prikkels.

Daar komt nog bij dat ik als gelovige meen dat er een God is die tot mensen spreekt. Maar dat is een fluisterende stem, die je alleen kunt horen als je stil wordt. Je kunt die stem ook horen door andere mensen heen, speciaal in mensen die erbuiten vallen. Sommige mensen horen de stem in de natuur die we hebben gekregen, of in de geschiedenisverhalen van de mensheid. Laat dit nu precies de kanalen zijn waar we niet meer op kunnen afstemmen in een wereld die technischer en hyperreëler wordt. De natuur, de geschiedenis, de ander, de stilte, het lijden, ze worden overstemd door een continu NU waar het draait om prikkels die ik tot me laat komen om mijn verlangens te bevredigen.

Hoe die verlangens werken, en welke dat zijn, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. We zullen onderzoeken welke routes de hyperrealiteit biedt om ze te bevredigen, en tot welke mechanismes in de maatschappij dat leidt.

2

VERLANGENS EN BEHOEFTE

Hoe de consumptiemaatschappij onze verlangens centraal zet, maar dat deze verlangens 'mimetisch' zijn en nooit bevredigd worden.

De hyperrealiteit is een wereld van beloften. De belofte van de hyperrealiteit is bevrediging van onze verlangens. Als mens voelen we ons meestal net niet compleet. We missen iets en we proberen het te vinden. Dan zullen we gelukkig zijn, denken we van binnen. Dat kan veiligheid zijn, of een fijne gemeenschap om bij te horen, maar het kan ook gewoon een telefoon zijn, het juiste geurtje, perfect gevormde heupen of een vrijstaand huis met een tuin. Dit gevoel van gemis is sterker in een seculiere cultuur waar we over het algemeen niet meer geloven in een hoger doel van het leven. Er zit een leegte diep in ons. Marketeers weten dat, en ze spelen erop in door vulling van die leegte te beloven. Tevredenheid. Als we dat fijne kopje Douwe Egberts drinken, keert de gezelligheid van vroeger weer terug in ons gezin. Als we deze Samsung Galaxy kopen, is ons leven eindelijk op orde en besparen we ook nog geld. Als we nu naar de ABN Amro gaan, kunnen we geld lenen om al onze dromen waar te maken en kunnen we fijn achterover zitten met een mooie, vriendelijk lachende partner, op een witlederen bank, tevreden en gelukkig.

Maar we zijn aanbeland in een maatschappij waar we alles al hebben. En nog voelen we die leegte. Dus gaan we op zoek, niet naar spullen, maar naar belevingen. We willen naar de volgende ervaring. We willen de beste massage, we willen naar het mooiste eiland, we willen het mooiste concert bezoeken en eten bij het

restaurant met de open haard omdat dat zo voelt als vroeger. Of we kopen een nepopenhaard zodat we de sfeer van dat restaurant thuis kunnen nabootsen. Of we downloaden een knisperend kampvuur-screensaver zodat we de sfeer van de nepopenhaard op ons scherm kunnen nabootsen. Dit is wat economen de belevingseconomie noemen. We gaan ons leven meer en meer zien als reeks ervaringen.

Volgens cultuursociologen verschuift de bevrediging van onze verlangens langzaam maar zeker naar de achtergrond. We gaan steeds meer consumeren om het consumeren, kopen om het kopen, beleven om het beleven en reizen om het reizen. Niet met een bepaald doel, maar alleen nog maar om ons te vermaken. Om onszelf bezig te houden, te verstrooien, en de leegte te ontlopen die in ieder van ons zit. Dit heet hyperconsumentisme. In plaats van een daad met een doel wordt het een cultuur, die bepaalt hoe we ons leven ordenen, hoe we vrijen, bidden, eten en reizen. Spullen, dieren, en zelfs mensen: het worden steeds meer producten die we naar believen tot ons nemen. Als we ons niet goed voelen, gaan we eten of shoppen. Of tv-kijken. We kunnen alle indrukken krijgen die we willen, zonder ons in te spannen. We denken dat we het doen omdat we het zo leuk vinden, maar als we eerlijk zijn doen we het vaak vooral om de tijd te verdrijven of onze vermoeidheid te vergeten, kortom, om onszelf te verdoven.

De Australische jeugdwerker en schrijver Mark Sayers schrijft dat hij jongeren wel eens aanraadt om gewoon eens een weekend thuis te blijven, alle stekkers eruit te trekken, en geen boek, telefoon of iPad aan te raken. In het begin vindt iedereen de rust fijn. Na een paar uur vallen sommigen in slaap van de verveling. Maar tegen zaterdagavond, zegt hij, voelen de meeste deelnemers zich zo ellendig dat ze hun tranen niet meer kunnen inhouden.

Zonder prikkels en afleiding zeilen allerhande pijnlijke herinneringen en gevoelens van minderwaardigheid of nutteloosheid naar binnen, vertellen ze hem, plus de angst om iets heel cools te missen dat hun vrienden op dit moment aan het doen zijn. Als je dit voelt, zegt Sayers, dan begrijp je pas echt hoe de hyperrealiteit werkt. Hij citeert de katholieke schrijver Henri Nouwen: 'Onze cultuur is heel ingenieus geworden in het vermijden van pijn, niet alleen fysieke pijn maar net zo goed emotionele en mentale pijn. Als we geen project hoeven afmaken, geen vriend hoeven bezoeken, geen boek hoeven lezen, geen televisie hoeven kijken, en wanneer we dan alleen nog maar met onszelf zijn, worden we zo geconfronteerd met onze diepste eenzaamheid en worden we zo bang om die te ervaren, dat we alles zullen doen om weer bezig te raken en door te gaan met het spel dat ons belooft dat alles oké is.'

Maar wie zichzelf verdooft, leeft vooral in het moment en heeft minder ruimte in zijn hoofd om vooruit te denken, of achteruit. Dat is heel normaal geworden in een wereld vol media die continu onze aandacht vragen. Jongeren zijn hier vaak heel eerlijk in. In enquêtes over sociale media geven ze vaak aan dat ze niet zonder afleiding kunnen, of zich alleen voelen als ze een boek lezen. Sociale media stelt jongeren, die bij uitstek gericht zijn op contacten en de groep, in staat om permanent in verbinding te zijn met alles en iedereen. Een email, en zelfs een msn-gesprek heeft nog een begin en een eind, maar twitter- en whatsappgesprekken gaan permanent door, of je nu meedoet of niet. Het hele leven speelt zich af in het nu, een langgerekt nu zonder begin en eind.

Je hoeft geen cultuurpessimist te zijn om te zien dat we daardoor soms onthecht raken van onze omgeving. Uit welke fabriek onze hippe kleding komt, hoe de soapserie is gemonteerd, dat de grapjassen op twitter misschien wel verdrietig zijn – het is erg moeilijk om hierbij stil te staan. Het gaat immers om de beleving, om het gevoel.

Maar dat betekent dat we steeds meer aan de oppervlakte leven. Niet alleen jonge twitteraars. Ook nieuwsberichten passen steeds meer op één scherm, of in een filmpje van drie minuten. Politieke debatten zijn vaak alleen nog maar bedoeld voor de media-aandacht die politicus x denkt te bereiken door de aandacht te vestigen op een verkeerde tweet van politicus y. Gesprekken worden een verzameling oneliners. Gesprekken met mensen worden oppervlakkig gebabbel. Of een uitwisseling van likes. We moeten snel door naar de volgende beleving.

Als ik denk dat dit alleen geldt voor mensen uit een lagere klasse, houd ik mezelf voor de gek. De actualiteitenprogramma's voor hoger opgeleiden zijn net zo goed gemaakt om mij een mooie beleving te geven. Ik kan wel beweren dat ik de programma's zo leerzaam vind, maar het is natuurlijk één brok vermaak, met leuke filmpjes, swingende gasten en interessante ruzies. Ik wil deel zijn van de grote show. Gasten komen alleen langs als ze leuk, pakkend, vlot of charismatisch zijn. Misschien zijn oude, krakerige, saaie oudjes wel veel interessanter of wijzer, maar die halen het niet. De wereld van deze programma's, en de wereld van de binnensteden, de wereld van de etalages en de wereld van de hyperrealiteit, daar bestaan geen krakerige saaie oudjes. Daar is iedereen eeuwig jong en dynamisch en sexy. Daarom is het ook zo aantrekkelijk! Maar daardoor raak ik wel de connectie kwijt met alles wat niet dynamisch is, of het nu de ouderen zijn, of die kromme worteltjes uit de moestuin, of de literatuur of de mensen die dag in dag aan de lopende band staan om onze dynamische spullen te maken. Maar het voelt wel fijn.

Ik wil stilstaan bij dat gevoel, die verlangens. Die staan heel centraal in onze liberale cultuur. Als we onze verlangens niet door andere mensen laten bepalen, dan zijn we pas vrij! We moeten genieten,

alles uit ons leven halen, onze passies aanwakkeren en streven naar de perfect passende droombaan en partner(s). Dan leven we authentiek, als we doen wat we ten diepste zelf willen. Maar verlangen we wel naar wat we echt willen?

Psychologen hebben de mooie term *miswanting* bedacht. Daarmee bedoelen ze dat we vaak verlangen naar iets wat we eigenlijk niet eens willen. Een voorbeeld is vrije tijd. We willen allemaal vrij zijn, maar uit psychologisch onderzoek blijkt dat mensen zich veel tevredener voelen als ze aan het werk zijn. Dat is vreemd, is vrije tijd niet het mooiste wat er is? Nee, blijkbaar hebben mensen een veel positiever gevoel wanneer ze helemaal opgaan in de flow van een lastige klus. Maar het is een sociale conventie dat vrij zijn beter is dan werken, en daarom verlangen we helemaal mis.

Al net zo misleidend is ons verlangen naar zo veel mogelijk keuze. Ik denk bijvoorbeeld aan mijn eigen vakantieplannen. Ik wil graag op vakantie naar plekken waar ik veel kan zien, waar ik me vrij kan bewegen, waar natuur bereikbaar is en ruige bergtoppen, maar ook mooie dorpjes en authentieke restaurants. En natuurlijk een auto onder mijn billen zodat ik in die twee weken alles kan doen. Ik wil niets missen. Maar als ik heel eerlijk ben, denk ik dat ik op dit soort vakanties ook het minst tevreden ben. Ik ben dan veel te veel bezig met optimaliseren, met rondrijden en met een nog authentiekere plek zoeken. De gelukkigste vakanties tot nog toe waren, denk ik, de vakanties waar we vast zaten op één plek, waar we gedwongen waren om met de kinderen het beste te maken van wat er voorhanden is, van het niet-perfecte riviertje tot de lelijke snackbar op de hoek met tl-verlichting. Kortom, ook ikzelf kan er niet van uitgaan dat mijn verlangen zich echt richt op wat ik wil.

Maar het gaat nog veel fundamenteler mis, met onze verlangens. Dat heeft René Girard laten zien, een Franse sociaalwetenschapper

die veel invloed heeft gehad met zijn theorie van de ‘mimetische begeerte’. Zijn uitleg is heel eenvoudig en heel overtuigend. We denken vaak dat onze verlangens uit onszelf komen, zegt hij, dat we zelf kunnen kiezen wat we verlangen, als we maar authentiek proberen te zijn. Maar het is een illusie, sterker nog: een ‘romantische leugen’. We zijn geen autonome, onafhankelijke wezen met eigen verlangens. We zijn ten diepste grote na-apers die altijd willen hebben wat een ander wil. Onze verlangens, onze begeerte is ‘mimetisch’, aldus Girard. Mimese betekent nabootsing. Mensen willen altijd kopiëren en concurreren met een ander, een model. Dat begint al bij een klein kind dat uit dertig legosteentjes kan kiezen, maar precies het blokje van het andere kind wil. Het eindigt met grote mannen en vrouwen die dezelfde auto (of man of vrouw) willen als een ander. Zo zitten we biologisch in elkaar, zo werkt ons verlangen, daar kunnen we niets aan veranderen, maar we kunnen het wel leren begrijpen.

Kijk maar naar de oude romans, lees Dostojevski. Zijn romans staan bol van mannen die verliefd zijn op de geliefde van hun beste vriend, die op haar beurt weer in hevige rivaliteit verwickeld is met diens ex die alleen maar met haar nieuwe verloofde in zee is gegaan om zijn oude liefde jaloers te maken. Maar als de eerste man uiteindelijk zijn geliefde binnensleept, en zijn beste vriend annex rivaal van het toneel verdwijnt, verdwijnt ook de hartstocht als sneeuw voor de zon. Uiteindelijk belanden de meeste figuren bij Dostojevski – tenzij ze openstaan voor echte liefde, waar hij ook in gelooft – in de goot.

Deze verhalen zijn niet alleen maar leuk bedacht, zegt Girard. Dostojevski heeft werkelijk inzicht in de menselijke natuur, net als andere grote romanschrijvers. Ze zien iets waar de romantische sociale wetenschappers in onze tijd blind voor zijn: we begeren niet autonoom, we begeren altijd via een ander. We willen hebben wat

de ander heeft, en we willen dat die ander ons verlangen overneemt. We willen de ander nadoen, we willen de ander zijn.

Ik kan wel wijzen naar die jaloerse mannen van Dostojevski, of naar kinderen, die ruziën omdat ze hetzelfde blokje willen hebben, maar ik doe natuurlijk gewoon hetzelfde. Waarom wil ik dit jaar ineens een houthakkershemd, terwijl ik er drie jaar geleden nog een paar heb weggedaan? Waarom ga ik op een bepaalde leeftijd ineens wijn drinken in plaats van bier? Waarom koop ik ineens Crocs, die hippe waterschoenen die er niet uitzien? Omdat de mensen die ik bewonder, die Crocs kochten. Ik begeer wat zij begeren. En zij begeren mijn begeerte, zou Girard zeggen. Zij willen volgers, en ik wil hun erkenning. Nu jok ik een beetje, want voor zulke suffe schoenen zou ik, als origineel, onafhankelijk mens natuurlijk nooit vallen. Ik koop natuurlijk leuke alternatieve schoenen. Maar het gekke is, ook daar kopieer ik weer in. Want het gaat me helemaal niet om de schoenen, ten diepste wil ik vooral horen bij de club onafhankelijke mensen die er origineel uitzien en die zich niet laten ringeloren door de commercie. We ontmoeten elkaar in winkels waar we voor veel geld dure schoenen kopen die er als tweedehands uitzien, vintage heet dat. We voelen ons authentiek en uniek, met z'n allen.

Ik wil maar zeggen: we ontsnappen niet aan dit mechanisme. Uiteindelijk gaat het ons niet om de spullen op zich, maar om de ander. Het is de ander, en zijn of haar verlangens, die we willen nadoen. Dat maakt onze verlangens dynamisch, ze groeien mee met wat we hebben en wat onze omgeving heeft. Dat is ook helemaal niet erg, zo zitten we nu eenmaal in elkaar. Maar het helpt wel om te beseffen dat we met externe middelen onze verlangens nooit zullen bevredigen. En dat we met externe middelen nooit de leegte kunnen vullen die diep van binnen in ons allemaal zit. Zodra de leegte is gevuld, groeit ze weer aan.

In het verleden werden onze verlangens begrensd en ingeperkt, omdat men vond dat er belangrijker zaken in het leven waren. Maar dat betekent niet dat onze verlangens in zichzelf slecht zijn. Ze zijn dynamisch, ze bedriegen ons vaak, maar achter onze mimetisch verlangens zitten natuurlijk menselijke behoeften. Een mens heeft een paar dingen echt nodig om te kunnen leven.

Iedereen kent de beroemde piramide van Maslow. Deze psycholoog onderzocht in de vorige eeuw wat de basale behoeften zijn van de mens, voordat de mens kan nadenken over het hogere doel van zelfontplooiing. Allereerst zijn dat lichamelijke behoeften, zei hij, zoals eten, drinken en kleding. Vervolgens de behoefte aan zekerheid en veiligheid. Daarbovenop komt de behoefte aan sociale contacten, want we zijn pas mens als we ergens bijhoren. Pas daarna kunnen we onszelf ontplooien.

Schema: onze behoeften

De verlangens waar ik het eerder over had, spelen zich af op hetzelfde terrein als onze basisbehoeften: materiële zekerheid (dat ik

wat ruimer opvat als welvaart), veiligheid en relaties. Deze drie neem ik als uitgangspunt voor de rest van het boek. We kunnen niet zonder, maar ze zijn verraderlijk, want we weten vaak niet precies wat we echt nodig hebben en wat ons is aangepraat. We zoeken naar geluk, naar vervulling van de leegte die we in ons voelen, schreef ik eerder, en we denken dat we die vervulling vinden in het bevredigen van onze verlangens. We denken dat we het nodig hebben, maar kunnen niet goed zeggen wanneer iets uit onszelf komt of wanneer iets door de buurman of de cultuur is aangepraat.

Merk op dat ieder van deze verlangens vergezeld gaan van een bepaalde angst in ons. We zijn bang om tekort te komen, bang voor onveiligheid, bang voor eenzaamheid. En vooral als we niet goed weten wie we zijn, waarvoor we leven en waarop we kunnen hopen, zijn we sneller geneigd om onze angsten te bestrijden door middelen te verzamelen.

Die worden ons geboden door de hyperrealiteit. De hyperrealiteit belooft ons vervulling van onze verlangens. Het zijn de beloftes van de hyperrealiteit. Bekijk deze pornofilm, dan voel je je bevredigd! Sluit nu een lening af, dan kun jij straks zorgeloos op het water zitten met je nieuwe boot! Koop een nieuwe tablet, dan bespaar je tijd! Streef naar die topfunctie, dan wordt je werk pas echt zinvol!

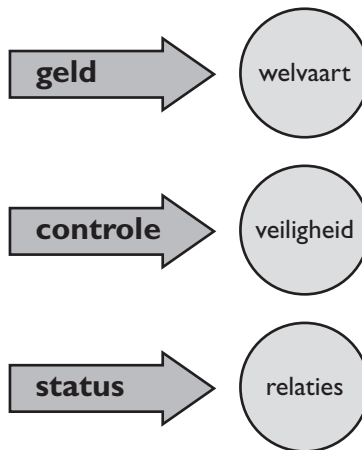

Laten we de drie genoemde basisbehoeften van de mens nu eens centraal stellen in de volgende drie hoofdstukken. Het zijn drie levensdomeinen, zou je kunnen zeggen, waarin de hyperrealiteit ons zekerheid en vervulling belooft. De beloften van de hyperrealiteit luiden: Verzamel geld, dan vind je welvaart. Controleer alles, dan ben je veilig. Verhoog je status, dan hoor je erbij.

Deze beloften spreken ons individueel aan, en dat is belangrijk, maar waar ik het vooral over wil hebben is hoe ze ons collectief aanspreken. De beloften spelen een leidende rol spelen in hoe we de maatschappij inrichten. Maar het gevolg daarvan is dat we ze moeilijk nog niet ter discussie kunnen stellen. Dit zou wel eens gevaarlijk kunnen zijn. Het zou wel eens kunnen dat onze samenleving zo ongewild een pad opgaat dat we eigenlijk niet willen.

Deze beloften wil ik nader bekijken. Niet om daarmee tot een overkoepelende Theorie van Alles te komen – dat is namelijk precies het probleem van onze tijd, dat we alles reduceren tot een bepaald mechanisme dat we vervolgens kunnen beheersen – maar omdat ze me helpen begrijpen hoe de maatschappij werkt. Ik wil weten of ze waarmaken wat ze beloven, en zo niet, wie de prijs gaat betalen.

Schema: de beloften van de hyperrealiteit

3

HYPERRIJK

*Hoe de eerste belofte van de hyperrealiteit, welvaart door geld,
niet wordt ingelost, omdat geld een eigen agenda heeft
en steeds meer religieuze trekken krijgt.*

Vrienden van mij hebben een heel mooi, oud huis gekocht, midden in de stad. Het was wel duur, maar twee fulltime salarissen waren precies genoeg voor de hypotheek. Ze hebben er veel aan gedaan om het mooi te krijgen, want ze houden van perfect. Het staat vol met mooie spullen. Je kent het wel, type 'als ik iets koop moet het wel goed zijn', waardoor er een espressomachine staat die meer heeft gekost dan mijn laatste vakantie.

Het zijn ontzettend aardige, maatschappelijk bewuste mensen. Ik ken ze van vrijwilligerswerk dat ik met ze deed. Het was wel lastig voor hen, om het vol te houden, want ze hadden niet alleen twee banen, maar ook twee kindertjes. Een hoop stress. Ik heb ze wel eens gevraagd of ze niet gelukkiger zouden zijn met wat minder werk. Op zich wel, zeiden ze, maar dan zouden ze het niet meer rond kunnen breien. Het leven is duur. Koophuis, twee auto's, twee hoge telefoonrekeningen... Kun je niet beter wat goedkoper wonen dan, iets verder uit het centrum? Nee, dit is precies waar we altijd van hebben gedroomd. Kun je niet beter met de trein naar je werk dan, want dat is toch niet zo ver? Nee, we hebben het zo druk, zeiden ze, openbaar vervoer kost ons echt te veel kruim. En die telefoon dan, dat moet toch makkelijker wat minder kunnen? Nee, daar geven we bewust veel aan uit, zeiden ze, want iedereen bezoeken zit er met ons drukke leven jammer genoeg niet meer in.

Het was dus geen verrassing dat deze vrienden het vrijwilligerswerk niet lang volhielden. Ze vonden het wel echt belangrijk, en ook leuk. Maar ze hadden het helaas te druk. Ik moest aan hen denken toen ik las over een Duits onderzoek waaruit bleek dat echtparen elkaar gemiddeld twaalf minuten per dag spreken. Tweeverdieners hebben zeven minuten samen. Ik weet niet hoe representatief dit onderzoek was, maar toch ben ik benieuwd of mijn vrienden dat haalden. Ik ben ook benieuwd of ze ooit zullen bereiken wat ze wilden. Hun doel was zekerheid. Ze wilden zich nooit zorgen hoeven maken om iets tekort te komen. Maar ze hadden daar zo veel spullen voor nodig, waar ze allemaal voor moesten zorgen, dat ik bang ben dat de weg naar zorgeloosheid hun precies de verkeerde kant op heeft geleid. De zorgen namen alleen maar toe. Ik zie de tranen nog in hun ogen toen er een lekkage in de keuken was en ze in de clinch lagen met de verzekering over wie het moest vergoeden.

De hyperrealiteit belooft ons: verzamel geld, dan krijg je welvaart. Dat er nog kosten bijkomen, wordt er niet bijverteld. We zijn begonnen met een persoonlijke anekdote, maar we zullen onderzoeken hoe deze belofte op maatschappelijk niveau werkt. Het sleutelwoord daarbij is economische groei. Dat zal ons uiteindelijk bij geld brengen, omdat dat het fundament vormt van onze economie. Maar het is geen neutraal fundament. Geld is schuld, zullen we ontdekken, en daarom heeft het een enorme macht. Het maakt individuen gek, maar het creëert ook een hyperrealiteit van financiële markten die volledig zijn losgezongen van de aardse realiteit – maar er wel sturing aan geven.

Waarom moet de economie altijd groter? Ik bracht een keer een bezoek aan Laurens-Jan Brinkhorst. Brinkhorst was minister van Landbouw en van Economische Zaken en was – en is nog steeds –

een groot pleitbezorger van economische groei. Ik werkte op dat moment maar drie dagen per week, zodat ik daarnaast tijd had om me in te zetten voor mijn buurt en ook nog tijd had voor mijn gezin. Bovendien verdiende ik daardoor te weinig om een auto te betalen. Nog goed voor het milieu ook! Maar Brinkhorst wees mijn houding subiet van de hand. 'Als iedereen zo zou leven als jij, zou ik emigreren', zei hij. 'Geef mijn portie dan maar aan fikkie. Macro gezien moeten we groeien. Groei is de wortel van alles.'

Volgens bijna alle mainstream-economen kunnen we niet zonder groei. Zonder groei gaat onze welvaart niet vooruit, is de redenering. Ik kan beter hard werken in een functie waar ik voor opgeleid ben, zodat de overheid met mijn belastingcenten gespecialiseerde welzijnswerkers kan inhuren om te voetballen met hangjongeren. Mijn kinderen kunnen natuurlijk beter worden opgevangen door gastouders, die daar goed in zijn. Mijn stress, daar kan de psychiater wat aan doen, en om vervuiling door mijn mobiliteit tegen te gaan moet ik niet minder werken, maar meer, zodat we daar milieutechnologen voor kunnen betalen die het probleem gaan oplossen. De wereld wordt veel efficiënter als we het zo zouden doen, en dat moet, want anders gaat de bevolking morren, en bovendien doen de Chinezen het dan wel en dan kunnen wij inpakken!

Merk op hoe mimetische rivaliteit hier een rol speelt. Op individueel niveau vergelijken we onszelf continu met anderen. Als de mensen om mij heen een bepaald koffiezetapparaat willen, is de kans groot dat ik dat ook ga willen. Maar ook collectief kunnen we in een mimetische rivaliteit verwickeld raken. Binnen de kortste keren gaan de Chinezen ons kopiëren omdat ze onze welvaart ook willen, terwijl wij harder moeten groeien omdat de Chinezen anders voorop gaan lopen. Daar zit ook dat element van angst weer in.

Groei is natuurlijk voor niemand een doel, nee, groei is een middel. Dat zei de grote econoom John Maynard Keynes al. In 1930 had hij een droom. Over honderd jaar, voorspelde hij, zijn we vier of vijf keer zo rijk, en hoeven we maar drie uur per dag te werken om in onze behoeften te voorzien. Dan zullen we allemaal erkennen dat hebzucht slecht is en tevredenheid een deugd. Maar tot die tijd, voorspelde hij, hebben we die hebzucht nog wel nodig. Het zorgt ervoor dat we spullen kopen en de economie op stoom houden en daarmee de ontwikkeling stimuleren. In lijn met Maslow: als we eerst maar in de basisbehoeften kunnen voorzien, komt de ontplooiing later wel.

Het eerste deel van Keynes' droom is tiendubbel uitgekomen. In materieel opzicht zijn we vele malen rijker dan in 1930. We hebben niet alleen meer aardappelen dan toen, maar ook twaalf soorten pinda-kaas, iedere dag vlees op het bord, drie computers in huis plus laptop, tablet, smartphone en reservetelefoon, en allemaal een auto. Er zijn pretparken, dierenambulances en hartlongmachines. We zijn rijker, maar hebben we meer tijd gekregen? Dat niet. We werken gemiddeld ongeveer net zo veel en zijn bovendien gestresster dan ooit. Tien procent van de Nederlandse bevolking heeft burnoutverschijnselen. Per jaar gebruiken meer dan één miljoen mensen antidepressiva.

Keynes zag iets heel belangrijks over het hoofd: het verschil tussen behoeften en verlangens. Onze verlangens zijn niet statisch, maar dynamisch en groeien mee met de verlangens van anderen. En mocht jij toevallig wel een bescheiden en ascetisch mens zijn die droog brood eet, genoeg heeft aan één fiets en ook tevreden is met een kampeervakantie in Drenthe, dan heb je pech: ook jij moet je aanpassen. De dynamiek zit namelijk in de economie ingebakken. Structureel. Daar komen we steeds moeilijker onderuit. We moeten groeien, anders stort de economie in.

Een van de behoeften van de mens, concludeerden we in het vorige hoofdstuk, is materiële zekerheid. Ruimer gezegd: welvaart. Het doel van de economie, zou je kunnen zeggen, is het creëren van welvaart, oftewel waarde met schaarse middelen. Maar welvaart en waarde is meer dan wat je kunt berekenen. Wie welvaart breed opvat, ziet dat er verschillende vormen van opbrengst bestaan, die niet allemaal in een cijfer uit te drukken zijn. We hebben een opbrengst in de vorm van materiële productie. Maar ook de voldoening die je krijgt door een leuke baan te hebben, kun je zien als vorm van opbrengst.

Om deze opbrengsten te genereren, maken we gebruik van kapitaalvoorraden. We hebben een natuur, met grondstoffen die we kunnen gebruiken, en we hebben ons hoofd, waar we door een opleiding te volgen een heleboel kennis in kunnen stoppen. We hebben een samenleving en een rechtsstaat, zodat we elkaar en de overheid kunnen vertrouwen. Dit natuurlijke, menselijke, sociale, culturele en financiële kapitaal gebruiken we in het economisch proces om waarde te creëren. We moeten goed voor al deze vormen van kapitaal zorgen, zodat we kunnen leven van de 'rente' die het oplevert en dat noemen we dan welvaartsgroei.

Welvaartsgroei is dus een resultante, zou je kunnen zeggen. Het is de uitkomst van een gezond economisch proces. Maar het verraderlijke is nu dat dit gezonde doel langzaam maar zeker versmalt. Als de minister van financiën op de derde dinsdag van september zijn begroting bekendmaakt, staat er niet in de krant wat dit met de welvaart doet. Nee, de koppen gaan over de 'koopkracht', want dat is wat niet alleen de economen en de politici, maar ook de journalisten en de bankiers en de werklozen het belangrijkste vinden. Ze willen een cijfer. Daarom gebruiken ze als maat voor de welvaart liever het bruto binnenlands product. Uitgedrukt in euro's. Het bbp is niets anders dan het totaal van alle formele economische activiteiten die we doen.

Maar dat is een ernstige blikvernaauwing. Als we een fabriek in een natuurgebied bouwen, waardoor het water vervuild raakt, de gemeente de boel moet schoonmaken en een paar advocaten moeten procederen, genereert dat ontzettend veel bruto binnenlands product. De economie groeit, maar de welvaart zou wel eens kunnen krimpen.

Als we vanaf nu allemaal twee keer zo veel eten zouden kopen en de restjes elke dag direct in de prullenbak zouden kieperen, zou het worden meegerekend als economische groei. Idem dito als een veevoederfabrikant het bos in de Amazone zou kappen om daar soja te kunnen telen. Telt ook als economische groei. Maar neemt de totale welvaart erdoor toe? Nee, een deel van het kapitaal – voedsel, het oerwoud – is verloren gegaan en zou je ervan moeten aftrekken, maar helaas is dat niet te berekenen en dus slaan we dat maar over. Ondertussen blijven we hardnekkig geloven in het nut van het bbp. We vinden het zo belangrijk, en de hele economische orde is erop gebaseerd, dat we alles op alles moeten zetten om dat cijfertje omhoog te krikken. Je mag er bedrijven voor opsplitsen, je mag er landen voor kapotbezuinigen, je mag bijstandsmoeders verplicht laten werken en je mag er natuurgebieden voor asfalteren. In andere woorden: we zijn collectief zo op zoek naar de vervulling van onze behoefte aan materiële zekerheid dat we ons steeds steviger vastketenen aan het mechanisme waar we in geloven. Maar ons verlangen groeit mee met wat we hebben. Het gevolg is dat we ons kapitaal opsouperen en uiteindelijk onze eigen welvaart ondermijnen. De hyperrealiteit ziet er uiterlijk goed uit, maar parasiteert uiteindelijk op de realiteit.

Wie naar de realiteit kijkt, en niet naar de hyperrealiteit zoals die wordt weergegeven in de bulletins van het Centraal Planbureau met z'n groeicijfers, ziet dat onze welvaart in rap tempo afkalft. Het maakt niet veel uit welke grafiek je neemt, of het nu gaat om de hoeveelheid vis in de zee, het oppervlak aan bos op aarde, de hoeveelheid metaal,

olie, of fosfor in de grond, de kwaliteit van de atmosfeer of de landbouwgrond of het aantal dieren- en plantensoorten: alle grafiekjes zeilen in een zorgwekkend tempo naar beneden. Dat is alleen nog maar het natuurlijk kapitaal. Het sociaal kapitaal is lastiger te becijferen, maar als ik bedenk dat tien procent van de beroepsbevolking last heeft van burnoutverschijnselen, dan is dat een aanwijzing dat we ook interen op de andere vormen van kapitaal. Op arme landen drukken al deze effecten het zwaarst. Maar volgens Herman Daly, een gerenommeerde milieu-econoom die de Index of Sustainable Economic Welfare heeft ontwikkeld, hebben ook de westerse landen sinds 1980 geen groei van de welvaart in brede zin meer gekend.

Wel schijn groei. Het is namelijk gelukt om het systeem te laten groeien door er nieuw financieel kapitaal in te pompen. Dat hebben we in de jaren negentig massaal gedaan door hypotheek op onze huizen te nemen. Iedereen ging investeren, en daardoor stegen de koersen, dus het werkte en daardoor werd de inflatie verbloemd. Maar het is één groot piramidespel – waar de rijksten op aarde het meeste baat bij hebben. De economische groei is niet gebaseerd op reële waardecreatie, maar vooral op gestegen verwachtingen. Echte waarde hebben we veel te weinig gecreëerd. De enorme groei in materiële welvaart hebben we vooral te danken aan de goedkope productie in andere werelddelen. Zelf kunnen we helemaal niet zo veel produceren om onze schulden mee af te betalen. We kunnen niet eindeloos groeien. Als biologen iets tegenkomen dat eindeloos groeit, noemen ze dat kanker. Dat moest wel tot een crisis leiden – maar daarover zometeen meer.

Kunnen we niet gewoon met elkaar afspreken dat we stoppen met die groeigekte? Nee, dat kan niet, en dat komt door de aard van groei. Het is noodzakelijk geworden. Groei wordt uitgedrukt in

geld. Dat we onze economie hebben gebouwd op groei, betekent in feite dat we onze economie hebben gebouwd op geld.

Daar wil ik even over uitweiden. Het is nogal wat om je hele hebben en houden aan één mechanisme op te hangen. Geld is niet zomaar een ding. Veel mensen denken dat geld van oorsprong een ruilmiddel was dat in de loop der tijd vanzelf belangrijker is geworden. Dat is onjuist. In de meeste ruilsamenlevingen werkten mensen met vormen van krediet, informeel en lokaal georganiseerd. Geld daarentegen is altijd verbonden geweest met militaire rijken. Het huidige papiergeld is in verschillende Europese landen gecreëerd door machthebbers die de steun van edelen wilden hebben in de oorlog. In ruil voor hun goud kregen de edelen een schuldbewijs, waarop stond dat ze recht hadden op een deel van de schatkist. Deze schuldbewijzen gingen steeds meer fungeren als betaalmiddel.

Geld is nog steeds schuldpapier. Het is geen neutraal ruilmiddel, het is het contract van een schuldrelatie. Het wordt elektronisch gecreëerd door commerciële banken of overheden – als het om obligaties gaat – die een rekening aanhouden bij de centrale bank. Het (elektronische) schuldpapier wordt geleend aan mensen die beloven om het bedrag met rente terug te betalen en daarvoor economisch actief te zijn. Geld is dus geen bezitting, het is een verplichting. Het is het symbool van een schuld van een persoon aan een andere persoon, en dat symbool is in de vorm van een briefje in jouw zak gekomen. Maar het is een sociale kracht. Geld dat je in je zak hebt is altijd onderweg om – met winst – terug te keren naar z'n baasje. Geld zoekt altijd geld. De duivel schijnt altijd op de grote hoop, zeggen ze, en dat klopt. Geld is een kracht die rijkdom stuwt naar mensen die het al hebben. Neem ontwikkelingslanden, die vaak meer kwijt zijn aan rentebetalingen dan dat ze binnenkrijgen in de vorm van ontwikkelingshulp.

Geld is niet neutraal. Omdat het een schuldrelatie is, is niet alles 'interessant' voor geld. Het ziet wel wat je kunt berekenen, de welvaart in enge zin dus, maar niet wat je niet kunt berekenen. Het vindt materiële zaken belangrijker dan immateriële zaken. Het heeft daarmee ook invloed op maatschappelijke waarden. Geld heeft liever ontevreden mensen dan tevreden mensen, want ontevredenheid is een prikkel om de machine op stoom te houden. In theorie ziet niemand geld als hoogste waarde. Maar in de praktijk bepaalt geld wel onze waarden.

Het kapitalisme is bij uitstek het economisch systeem dat zich door geld wil laten structureren. Het werkt alleen zolang we erin vertrouwen. In de kern is geld een vertrouwenskwesitie. Geld is een geloofszaak. Krediet komt van credo, dat 'geloof' betekent. Het kapitalisme is dus een geloofssysteem, en de economische crisis is een geloofscrisis.

Dat is interessant, want het kapitalisme heeft geen religieus boek. Er is geen dogma, zogezegd, er is alleen een cultus. Dat schreef de Duits-joodse filosoof Walter Benjamin in 1921 al, in zijn traktaat *Kapitalismus als Religion*. Kapitalisme is de 'cultus van de schuld'. De schuld is noodzakelijk. We moeten schulden maken om de consumptie op peil te houden. En omdat we er in vastzitten, kunnen we moeilijk kritiek geven. Net als in de oude religies zijn er fetisjen, symbolen, die een spirituele macht krijgen. Denk aan de rapporten van kredietbeoordelaars die hele landen op de rand van bankroet kunnen brengen. Of aan de centrale bankiers, de hogepriesters van de cultus, die met één woord de koersen kunnen laten duikelen.

Ons op geld gebaseerde systeem vertoont dus religieuze kenmerken. Dat verklaart ook waarom het niet alleen onze persoonlijke

zucht naar meer is die ervoor zorgt dat we gericht zijn op geld. Het is niet nodig dat we zelf persoonlijk geloven dat de hyperrealiteit gelijk heeft met haar belofte dat de welvaart toeneemt als we maar geld verzamelen. Dat hoeft niet, het is immers hoe dan ook een feit dat we in het krijt staan bij de geldverstrekkers, collectief. De collectieve schuld hangt als een schaduw boven onze economie en dwingt ons om geld te verdienen. Ons land, ons continent, heeft miljarden euro's schuld, en daarom moeten we snijden in de zorg, in de ontwikkelingshulp en in cultuur. De schuldeisers, de ontvangers van de rente, zijn de mensen die genoeg geld hebben om uit te lenen. Zoals mensen als Thomas Piketty zeggen: de publieke welvaart kalft af, maar de private welvaart blijft toenemen.

Het is een mechanisme geworden waar we niet meer onderuit kunnen. Dit is één van de kernpunten van mijn verhaal: we praten vaak over bewustwording, over moraal, maar dat zijn allemaal achterhoedegevechten als we tegelijkertijd een wereld bouwen waar geld of andere autonome krachten de koers bepalen, of we nu willen of niet.

Een oliebedrijf kan misschien wel managers hebben die geloven in duurzaamheid, maar de investeerders willen hun geld met rente terug. Dus een oliebedrijf moet doen wat de beurs eist en is helemaal niet vrij in het maken van keuzes. Zelfs een bank moet luisteren naar haar aandeelhouders. Op dezelfde manier staat ook de Europese Unie bij de obligatiehouders in het krijt. Als we niet afbetalen, met rente, dan storten we in, of de financiële markten, en dat mag niet want we zijn van ze afhankelijk. In feite manipuleert het systeem met zijn zwakte. We moeten naar de eisen van de financiële markten luisteren, omdat ze anders omvallen en dan zijn we nergens meer.

Journalist Thomas Friedman sprak in 1999 al over de *electronic herd*, de elektronische kudde van miljoenen anonieme handelaren die

over de hele planeet hun geld investeren waar ze maar winst verwachten. Als hun vertrouwen afneemt, trekken ze hun geld terug en breekt de pleuris uit. De kredietbeoordelaars, die hun rapportcijfer voor Spanje, Rusland of Argentinië naar believen bijstellen, zijn de 'bloedhonden' van de kudde, die je land kunnen ruïneren.

We zoomen nog verder in op die financiële markten. Ontwikkelingen gaan door. Ook de kudde kan namelijk efficiënter. De handel wordt daarom steeds meer geautomatiseerd. Zeventig procent van de transacties op de beurs wordt door computerprogramma's uitgevoerd die berekenen wanneer er verkocht en gekocht moet worden.

Met andere woorden: machines nemen de handel over. Ze maken niet alleen de berekeningen, ze nemen ook de beslissingen. Algorithmic trading heet deze praktijk, die de afgelopen jaren het hele financiële systeem heeft veroverd. Van het kleinste investeringsfonds tot de grootste bank: het zijn computercodes, de algoritmes, die de handel drijven. Complexe programma's analyseren omzetcijfers, overheidspublicaties en andere financiële data om zo interessante investeringskansen te ontdekken.

Een heel groot deel van deze transacties (in de VS ongeveer de helft) gaat bovendien over de ultrakorte termijn, transacties die alleen worden gedaan om winst te maken uit kleine fluctuaties. Dit 'high-frequency trading' speelt zich af op de milliseconde. Op dit moment verdringen de handelskantoren zich rond een nieuwe technologie: communiceren via een microwave, in plaats van door de glasvezelkabel. Licht reist namelijk sneller door lucht dan door glasvezel. Handelskantoren die willen meedoen, moeten miljoenen neerleggen. Maar dan kunnen ze wel een signaal van Frankfurt naar Londen

en terug sturen binnen 4,6 milliseconde. De rest heeft daar nog 8,35 milliseconde voor nodig. Deze slome duikelaars zullen heel wat miljoenen moeten spenderen om de concurrentie te kunnen bijhouden, en dreigen anders failliet te gaan.

Voor de economie als geheel is er volstrekt geen verschil of de handel snel of langzaam gaat. Behalve dat het systeem nu zo complex wordt dat het uit zichzelf kan crashen zonder dat mensen nog kunnen achterhalen wat de oorzaak is. Zoals tijdens de flash crash in 2011, toen computers op tilt sloegen en er in twintig minuten 900 miljard dollar aan beurswaarde verdampte. De beurs krabbelde direct weer op, maar miljarden dollars waren van eigenaar gewisseld. Hetzelfde gebeurde dat jaar een keer in de suikermarkt en in de cacaomarkt, waar prijzen veel onvoorspelbaarder zijn geworden. Toezichthouders kunnen nog steeds niet vertellen wat er precies gebeurde in dit complexe systeem. De machine is de baas geworden op de beurs.

In dit hoofdstuk hebben we de valse belofte van de hyperrealiteit op verschillende niveaus teruggezien. Op het niveau van het individu, dat verleid wordt om zo veel mogelijk geld te verdienen om daarmee materiële zekerheid te krijgen, maar vooral ook op het niveau van de macro-economie, waar we verleid worden om in te zetten op groei omdat dat de weg tot welvaart zou zijn. En we zijn gestuit op de centrale positie van geld, dat altijd op zoek is naar winst, en daarmee een enorme sturende kracht is geworden waar we bijna niet onderuit kunnen.

Geld creëert een eigen hyperrealiteit. In de financiële wereld zijn de 'afbeeldingen' van de werkelijkheid, de prijzen en de cijfers, een eigen leven gaan leiden. De werkelijkheid zelf wordt vergeten, die is

hooguit een obstakel in het behalen van de winst. Zelfs de afbeeldingen (aandelen of obligaties bijvoorbeeld) worden weer verder in stukjes gehakt en doorverkocht, in de vorm van financiële producten. De som van alle financiële producten is tientallen malen groter dan de waarde van alle spullen op aarde bij elkaar. Het is een wereld geworden waarin men gelooft dat de grenzen van tijd en ruimte werkelijk overwonnen zijn, dat groei eeuwig kan duren, en dat ook nog met een goed geweten, want als iedereen maar rationeel zijn eigen belang volgt, brengt de efficiënte markt evenwicht en een optimale verdeling van rijkdom op aarde. Dat zeggen immers de economieboekjes.

In werkelijkheid is het evenwicht ver te zoeken op de financiële markten. De prijzen van aandelen, obligaties en andere producten zeggen heel weinig over de reële waarde die eraan ten grondslag ligt. Die waarden zijn virtueel, ze worden vastgesteld op markten waar allerlei (mimetische) sentimenten, invloeden, computersystemen en machtsbelangen meespelen. Uiteindelijk weet niemand nog wat er reëel ten grondslag ligt aan de cijfers. In de hyperrealiteit is de scheidslijn tussen echt en nep niet aan te geven. De hyperrealiteit is altijd vermengd met de werkelijkheid.

Maar zij parasiteert er wel op. De winst van de financiële markten moet altijd ergens vandaan komen – uit de productieve sectoren van de economie – en achter ieder abstract financieel cijfertje staat uiteindelijk een mens van vlees en bloed die moet dokken. Dat hebben we lang weten uit te stellen, door zo hard te groeien dat iederéén vooruitging, maar de natuurlijke werkelijkheid heeft helaas zo z'n grenzen. Op een dag is de groei eruit.

Dit was de oorzaak van de kredietcrisis. Banken kwamen in de problemen, omdat schulden niet meer konden worden afbetaald toen de groei stakte. Overheden hebben deze schulden vervolgens over-

genomen, maar dat kon alleen maar met nieuw geld, dat op zijn beurt ook weer schuldpapier is. Het is een val waar we niet uit kunnen ontsnappen. De schuld moet worden betaald of op iemand anders worden afgewenteld. Dat kan alleen door devaluatie, inflatie of faillissement. Op een dag zullen we dit onder ogen moeten zien.

In de afgelopen paar jaar hebben de centrale banken de economie op gang gehouden door de schulden weer van de overheden over te nemen. Dat is innovatief, maar ook dat heeft enorme consequenties. De macht van de centrale banken is gigantisch geworden. Duidelijk is dat zij voortaan het economisch beleid bepalen. Democratisch is dat niet meer. We dienen alleen nog het belang van financiële stabiliteit. Als de centrale banken vinden dat een regering de grootste haven van het land moet verkopen aan Chinese investeerders, de spoorwegen moet privatiseren en mensen moet ontslaan, of alle ambtenarenpensioenen moet halveren – allemaal voorbeelden uit de krant – dan moet dat. Ze zeggen er ernstig bij dat het even doorbijten is, maar dat het helaas niet anders kan. De armen in de wereld betalen de prijs.

Dit hoofdstuk begon met de eerste belofte van de hyperrealiteit: verzamel geld, dan krijg je materiële zekerheid. Welvaart door geld. Dat kan individuen in de greep krijgen, maar ook de hele samenleving, die het dan heeft over 'groei'. We hebben gezien dat we hier moeilijk van af kunnen komen, door de centrale rol die geld heeft gekregen. Daardoor kan het z'n eigen waarden opleggen aan het collectief. We kunnen er niet meer onderuit, ook niet als we zien dat het geldsysteem onze welvaart juist kapot gaat maken. Het is het klassieke verhaal van het middel dat belangrijker wordt dan het doel (waarover later meer).

Het is vreemd. We hebben dus iets in het leven geroepen dat we eigenlijk niet willen. Iedereen vindt dat de economie anders moet, duurzaam en eerlijk, en toch lukt het ons niet om het anders te doen. Dat is een conclusie die we in deel 1 vaker moeten trekken. Op de een of andere manier bedoelen we het allemaal goed – nou ja, bijna allemaal – maar zijn er krachten die ons een andere richting op sturen. Het lijkt een beetje op een theatervoorstelling waar je niets kunt zien omdat iedereen is gaan staan. Maar iedereen ging staan omdat een ander ging staan. Het gevolg is dat niemand meer terug in z'n stoel te krijgen is.

Ik denk dat de mensen op de voorste rij de meeste verantwoordelijkheid hebben, maar ook dat de fout voortkomt uit onze eigen verlangens en de angst om daarin tekort te komen. Wij verlangen allemaal naar materiële zekerheid, maar omdat geld ons belooft ons bij die bestemming af te leveren, gaan we langzaam naar dat geld zelf verlangen. Als dan eenmaal de verborgen kosten aan het licht komen, en de machtsstructuren die achter het financiële systeem zitten, kunnen we er niet meer vanaf. Of we volgend jaar nog werk hebben, of onze regering dan nog geld heeft voor demente bejaarden, of we ooit iets zullen zien van ons pensioen: dat is allemaal onzeker en afhankelijk van de grillen van de financiële markten. Ons doel was materiële zekerheid, maar als we iets zijn kwijtgeraakt is het wel die zekerheid.

4 HYPERVEILIG

Hoe de tweede belofte van de hyperrealiteit, veiligheid door controle, ook niet wordt ingelost, omdat het ons opzadelt met systemen die juist heel riskant zijn.

Wij moderne mensen houden niet zo van risico's. Als we er eentje tegenkomen, is onze reflex al heel snel: wegorganiseren. Een aanranding op een crèche? Voortaan mag er in het hele land geen man zich meer een moment alleen op een groep bevinden. Ongewenste migranten? We bouwen desnoods een hek rond het hele continent. Om nooit meer te verdwalen houden we voortaan altijd één oog op onze telefoon of onze Tomtom, om boeven af te schrikken hangen we een camera boven de deur en om te voorkomen dat onze kinderen stoute dingen doen geven we ze een smartphone voor hun verjaardag zodat we ze per gps permanent in de smiezen kunnen houden.

De wereld is harstikke eng. Risico's liggen overal op de loer, om iedere hoek. Ze verstoren onze beleving van een gladde en frictieloze hyperrealiteit. Paradoxaal genoeg zijn in onze goedgeorganiseerde wereld de risico's groter dan ooit. Een wissel op een spoor hoeft maar verkeerd te staan of er botsen twee treinen op elkaar. Een overheidscomputer hoeft maar één verkeerd certificaat te hebben of Iraanse spionnen kunnen hele adressenlijsten downloaden. Een terrorist hoeft maar met een pistool in een vliegtuig te komen of hij kan een wolkenkrabber laten omvallen. Het zijn waargebeurde voorbeelden. Dit had natuurlijk allemaal voorkomen kunnen worden als we de boel maar beter hadden gecontroleerd, gemanaged en in kaart gebracht.

Controle is de weg naar zekerheid. Dat is althans de belofte van de hyperrealiteit, de tweede belofte die we nader bekijken. We zijn bang om iets te verliezen, maar de hyperrealiteit stelt ons gerust. Maar de hyperrealiteit vertelt er niet bij dat er – opnieuw – verborgen kosten aan verbonden zijn. Ook in dit hoofdstuk beginnen we met een algemene verkenning van hoe dit op macroniveau werkt. We staan speciaal stil bij de technologische mogelijkheden die op dit gebied worden ontwikkeld. We gaan met name in op de ontwikkelingen rond biometrische controle, om zo uit te komen bij de veiligheid van ons continent.

Ik wil laten zien dat controle in feite hetzelfde werkt als geld: het mechanisme – beheersing – gaat een eigen leven leiden en wordt belangrijker dan het lenigen van de behoefte die we hadden. Uiteindelijk zitten we opgescheept met controlesystemen die we niet meer bij kunnen sturen.

Nederlanders zijn goed in controle. Het is geen toeval dat juist hier al vroeg bevolkingsregisters en paspoorten werden gemaakt, op een efficiënte en haast niet te kopiëren manier. Hoe kan de overheid nu effectief voor haar onderdanen zorgen als ze niet eens op een rij heeft wie er in het land woont? De bekende ambtenaar Jacobus Lambert Lentz bedacht een oplossing. Hij liet iedere gemeente een kaartenbak maken met daarin alle bewoners, inclusief familierelaties en kerkelijk lidmaatschap. Het was een geniaal plan. Voor zijn ijver en innovatiedrang werd Lentz officieel door de koningin gehuldigd als ambtenaar van het jaar.

‘Registreren is dienen’, was zijn devies. Lentz werkte ook aan de invoering van een verplicht persoonsbewijs, maar dat plan werd toen nog afgeschoten omdat men het niet netjes vond om iedereen als potentiële crimineel te beschouwen.

De kaartenbak van Lentz is natuurlijk maar kinderspel vergeleken bij de onbegrensde mogelijkheden die de computer ons geeft. Met hulp van de digitale technologie kunnen we tegenwoordig bijna alles in kaart brengen, alles op aarde en alles in de hemel, van de meest afgelegen bergweggetjes tot de hoogste sterren, van onze foto's, onze sociale contacten en onze voorkeuren tot aan alle boeken die ooit zijn geschreven. Alles doorzoekbaar en analyseerbaar, de wereld aan onze voeten.

Een steeds groter deel van ons leven speelt zich af in de digitale ruimte. Het aantal uur dat mensen gamen, internetten, whatsappen of facebooken groeit. We plannen onze routes op internet, we onderhouden onze vriendschappen op internet, we werken op internet, we lezen nieuws op internet, we shoppen op internet en we betalen op internet. Sommige mensen verlaten hun scherm alleen als ze een plasje moeten doen. (Al zijn er ook die het op een potje bij de computer doen, hoorde ik van een psychiater die gameverslaafden helpt die achttien uur per dag World of Warcraft spelen.)

Ook steeds meer apparaten gaan het internet op. Dit heet het *internet of things*. Over een tijdje krijgen we slimme auto's, die zelf rijden en niet kunnen botsen, en permanent via sensoren in contact staan met TomTom, het KNMI, Rijkswaterstaat, Facebook en andere voertuigen. De *smart* auto is deel van een veel grotere revolutie. Er komen ook slimme lampen, slimme wekkers, slimme ovens, slimme verwarmingssystemen, slimme meters, slimme pacemakers, slimme vloeren en slimme lantaarnpalen. Allemaal te bedienen via slimme apps op slimme telefoons. En die apps staan continu in verbinding met tientallen servers over de hele wereld om permanent locatie- en communicatiegegevens door te geven, alles, zoals het scherm meldt als het om je goedkeuring vraagt, voor 'een betere gebruikerservaring'.

Dit maakt een gedragsbeïnvloeding mogelijk die we nooit eerder hebben gezien. Dit heet *behavioral design*: in stapjes proberen het gedrag van mensen te veranderen. Soms gevraagd, zoals bij de weegschaal die feedback geeft op je levensstijl, of de app op je telefoon die je helpt om te stoppen met roken. Maar soms ongevraagd, wanneer overheden of bedrijven ons digitale prikkels geven om ons meer groente te laten eten of minder energie te laten verbruiken, of wanneer een elektronisch billboard ons persoonlijk aanspreekt omdat we te hard rijden. In Silicon Valley, bakermat van de Googles en Facebooks op aarde, grijpt gedragsdesign om zich heen. De bekende internetcriticus Evgeny Morozov heeft het in dit verband over een om zich heen grijpende neiging om iedere oneffenheid met een muisklik te willen fiksen. Solutionisme, noemt hij dat, aangewakkerd door het idee dat de hele wereld zo efficiënt en *frictionless* zou moeten zijn als het internet.

De grote vraag is: wie maakt het design? Wie bepaalt de kaders en de normen en wie trekt de conclusies? Misschien kan technologie er in de toekomst zelfs voor zorgen dat we nooit meer stelen, zwartrijden of een wet overtreden. Maar wie bepaalt de regels? Wie beheert de data? En wat heeft het voor effect op onze politiek en op onze moraal? Amerika zou er heel anders hebben uitgezien als Rosa Parks in een slimme bus was gestapt die het haar onmogelijk had gemaakt om de wet te overtreden. Dan had ze niet voorin, tussen de blanken, kunnen gaan zitten, het racisme niet aan de kaak kunnen stellen en was de beweging van Marten Luther King niet van de grond gekomen.

Er zijn in Europa al autoverzekeringen die bestuurders minder laten betalen als ze de gegevens over locatie en rijgedrag automatisch delen. Er zijn ook al verzekeringen die willen dat hun leden met hun mobiel hun hartslag, bloedsuiker en andere lichaamsdata meten en dat continu delen. Anders betalen ze een hogere premie.

Mogen zij ook bepalen dat mensen die te veel calorieën eten, te laat uit bed komen of te weinig sporten een duurdere polis moeten nemen?

Er wordt veel gediscussieerd over privacy. Maar dat debat is een beetje verraderlijk. Het is niet de vraag of we persoonlijk iets te verbergen hebben. Het is de vraag of we de machten in toom kunnen houden die door al deze kennis ontstaan. Megabedrijven zoals Google, Facebook en Amazon die alles wat we zeggen, zien, lezen, schrijven en filmen kunnen analyseren en gebruiken. Of zoals Albert Heijn, die met telefoonsignalen wil analyseren hoe we door de winkel lopen, zodat ze de aanbiedingen beter kunnen neerzetten. Maar de enige doelstelling van deze concerns is winst, en ze zullen alles doen om dat te genereren. Wij laten ons als product gebruiken, omdat de hyperrealiteit die ze ons bieden iets teruggeeft: gemak.

De onthullingen van Snowden over de inlichtingendiensten die het halve internet- en belverkeer aftappen hebben laten zien dat deze commerciële machten verweven zijn met nog een andere macht, die ook probeert de wereld volledig beheersbaar en transparant te maken: de staat.

In een gesprek met de kleuterjuf van mijn zoontje ontdekte ik dat ze van hem vijftien cijfers heeft, elke drie weken geactualiseerd, voor vijftien competenties, waaronder eigenwaarde, waar hij dan een 5,8 voor heeft tegenover het gemiddelde van 6,7 in Nederland, of vice versa, en dat dat een vooruitgang is van 0,2 ten opzichte van de vorige keer, wat dan wel weer normaal is. Ik kan er niets tegen doen, en de juffen, die er gek van worden omdat ze de hele dag moeten toetsen, ook niet.

Dat de netbeheerder, als ik drie maanden de elektriciteitsrekening niet betaald, mijn naam doorgeeft aan de gemeente, die vervolgens een welzijnswerker langsstuurt om te vragen of ik behoefte heb aan financiële hulpverlening, daar kan ik ook niets tegen doen. Ik kan alleen maar zorgen dat ik altijd netjes mijn rekeningen openmaak. En dat mijn zoontje aan zijn eigenwaarde werkt.

Het zijn systemen die aannames maken over wat goed en fout is, en wat wel of niet risicovol is, maar die aannames ken ik niet. Ik weet ook niet wie er toegang heeft tot wat, en of de machten die de data gebruiken zich aan hun grenzen houden. Waarom weten we zo zeker dat de staat zichzelf in toom kan houden? De juristen en rechtsgeleerden die ik spreek, houden hun hart vast.

Voor mijn neus staat een gastronomische lunch en een goede Bourgondische wijn uit 1996. Aan de andere kant van de tafel zit Bernard Didier. Niet de minste om een truffeltaartje met gerookte kipfilet mee te eten. Deze man staat in de traditie van Jacob Lentz, waar ik dit hoofdstuk mee begon. Didier heeft in de jaren tachtig hoogstpersoonlijk bedacht hoe je vingerafdrukken kunt gebruiken voor een beter paspoort. Hij wist bovendien de software te schrijven om die afdrukken automatisch te identificeren, in een tijd dat een computer nog niet eens een plaatje op het scherm kon krijgen. Hij mocht meteen een systeem voor de FBI bouwen. Tot voor kort verkocht hij biometrische databases en systemen aan meer dan honderd landen, met zijn bedrijf Morpho, het grootste biometriebedrijf ter wereld. Tot 2013 was Didier directeur R&D van Morpho. Dat is intussen onderdeel van Safran, een Frans conglomeraat dat vliegtuigen, raketten en veiligheidssystemen bouwt.

De reikwijdte van Didiers vindingen is enorm. Zijn innovaties helpen onze overheid om – door Morpho gedrukte – paspoorten met vingerafdrukken te beveiligen. Ze helpen de EU om een – door Morpho beheerd – visumsysteem te draaien. Ze helpen de FBI om mensen op straat aan hun vingerafdrukken te herkennen met behulp van – door Morpho gebouwde – scanners. En ze helpen de Indiase overheid om binnen een paar jaar een complete bevolkingsadministratie op te bouwen, van de grond af aan, compleet met vingerafdrukken en iris-scans van meer dan een miljard mensen. Het grootste biometrie-project ter wereld – mede uitgevoerd door Morpho.

In de jaren zeventig waren computers nog zo traag dat niemand op het idee kwam om er automatisch vingerafdrukken mee te identificeren, vertelt Didier me. Alleen de FBI had er een programma voor, maar dat vond hij niet zo goed en daarom schreef hij een nieuw programma. Een paar jaar later konden ze daarmee duizenden zoekopdrachten per dag verwerken, in een bestand van een paar miljoen mensen. De rekenkracht nam ieder decennium toe met een factor tien, evenals de omvang van de database. In de jaren negentig kon Morpho tienduizenden zoekopdrachten aan, in een bestand van tientallen miljoenen. In 2010 honderdduizenden opdrachten, in een bestand van honderden miljoenen. In India is het op weg naar de miljard. 'In 2020 kunnen we de hele mensheid aan', aldus Didier. 'Ik zeg niet dat het moet, maar wel dat het kan. Technologie is geen obstakel meer.'

Hij buigt naar voren alsof hij een nieuwe ontdekking presenteert: 'Identiteit is de pijler van de beschaving, dat is vanaf het begin al mijn stellige overtuiging. Zolang je identiteit gestolen kan worden, is je bezit niet veilig. Dit voorkomen is de belangrijkste taak van een overheid. Dat is mijn grote doel. Het is een kwestie van tijd. Misschien duurt het nog tien jaar, misschien nog twintig. Maar ik weet dat het kan.'

De technologie raast voort. De gezichtsherkenning wordt steeds beter. Morpho werkt samen met de FBI aan apparaten die gezichten herkennen door ze te vergelijken met foto's op Google en Facebook. Biometrie staat bovendien op het punt door te breken in andere domeinen, zoals patiëntendossiers, betaalsystemen en mobiele telefonie. Van externe lichaamskenmerken zullen we bovendien een verschuiving zien naar binnen, zegt Didier, zodat biometrie over dertig jaar waarschijnlijk niet alleen nog gaat over onze vingers, maar over ons hele lichaam, denkt Didier.

De ministers van Justitie zijn razend enthousiast over dit soort bedrijven. Die kunnen de grensbewaking naar een hoger plan tillen. Ons continent wordt namelijk belaagd door migranten, terroristen en boeven die allemaal binnen proberen te komen. In elk geval voelt de bevolking zich belaagd, en deze angst vertaald zich in stemgedrag, dus er zijn daadkrachtige maatregelen nodig. Technologische maatregelen, geloven ze. Daarom maken ze de grens digitaal. De grens is geen slagboom meer bij een gammele douanepost, met norse beambten die lekker de tijd nemen om uitgebreid te bekijken waar je allemaal op vakantie bent geweest. De grens is steeds meer een computerprogramma dat alle burgers permanent controleert en verdeelt in wel of niet gewenst. Met behulp van vingerafdrukken kan de computer van iedereen op elk moment nagaan wat zijn of haar status is. Op Schiphol staan nu al detectiepoortjes die automatisch checken of je paspoort goed is en zelfs kunnen zien of je niet toevallig een masker op je gezicht hebt geplakt. En er zijn mobiele vingerafdrukscanners die de politie wil gebruiken om op straat snel te kunnen zien of iemand er wel mag zijn.

Om daarbij te helpen, is de Europese Unie bezig met een enorm bestand met daarin de foto's, vingerafdrukken en verblijfplaatsen van alle niet-Europese bezoekers. Of je nu migrant bent of toerist, je komt in dit systeem, dat jou ook weer automatisch afvinkt als je naar buiten wandelt. Mensen uit niet-westerse landen staan nu trouwens al in een computerbestand. Dat bestand wordt nu in feite gewoon uitgebreid, met gegevens van alle 100 à 150 miljoen bezoekers die jaarlijks de EU binnenkomen. Voor bonafide reizigers komt er een speciale lijst zodat ze, met hun irisscan, overal automatisch mogen doorlopen.

Wat wordt er precies mee aangepakt? Niemand die het duidelijk kan vertellen. Niemand weet hoe groot het probleem is van mensen die bij binnenkomst netjes hun paspoort laten stempelen maar vervolgens te lang blijven. Veel illegale migranten gaan niet via een officiële grenspost. Bovendien zegt het plan niet wat je vervolgens moet doen met die kennis en hoe je weet waar de bezoekers zijn als je ontdekt dat ze nog niet zijn afgevinkt.

Het lijkt erop, zeggen kritische ingewijden, dat de systemen zelf het beleid bepalen. De bestaande systemen functioneren niet, en daarom biedt de industrie een nieuw systeem. Dat wordt sowieso gepresenteerd als de oplossing, ook al moet er nog een probleem bij worden gevonden. En politici? Die willen graag laten zien dat ze iets doen aan de angst die er onder hun burgers leeft, en daarom stemmen ze uiteindelijk voor.

In het geval van de slimme grenzen vinden ze het wel erg duur, vooral omdat ze weten dat eerdere systemen een paar keer duurder uitpakten dan begroot. Daarom hebben de lidstaten nu iets bedacht: we stemmen voor, maar dan moet het ook wel gebruikt kunnen worden door de opsporingsautoriteiten. Dan is het tenminste nog nuttig. Dat betekent, met andere woorden, dat de politie in de

toekomst in één klap kan beschikken over alle persoonsgegevens van alle niet-Europeanen. Zo zien we dat controle net zo werkt als geld: het wil alleen maar meer van zichzelf.

We gaan van een Fort Europa naar een securitymaatschappij, zeggen migratiedeskundigen. De grens wordt een ongrijpbare, overal aanwezige machine die mensen permanent verdeelt tussen wel en niet gewenst. Een sorteermachine dus. Ook de grens tussen migratiebeleid en veiligheidsbeleid vervaagt. Maar de horizon van deze systemen is ongewis, waarschuwen de kenners, want vroeg of laat komen ook onze gegevens erin. Het beweegt zich richting een systeem dat de lichaamskenmerken bewaart van de volledige bevolking – niet alleen de Europese trouwens, want andere continenten doen net zo hard mee. Maar wat het einddoel is, blijft onuitgesproken.

Het grote probleem is dat mensen niet in te delen zijn in wel of niet gewenst. Ik denk bijvoorbeeld aan Ruslan, een man uit Kazachstan die ik ken. Hij is al twaalf jaar in Nederland, maar is uitgeprocedeerd. Nu is er een klein probleem: hij krijgt van zijn ambassade geen terugkeerdokument. Als gevolg daarvan leeft hij hier al jaren op straat. Hij is totaal moedeloos, opgegeven door zichzelf en door alle instanties. En hij kan niet terug. Hij wil wel, maar het lukt niet.

Een ander voorbeeld is een vriend van ons uit Afghanistan. Hij werkte bij een Afgaanse overheidsdienst die medeplichtig was aan oorlogsmisdaden, en daarom heeft hij de 1F-status gekregen, dat wil zeggen: oorlogsmisdadiger. Het wrange is dat hij alleen maar boekhouder is geweest. Hij is overigens christen, dus in Afghanistan is het te gevaarlijk voor hem, en bovendien is hij al jaren samen met een Nederlandse vrouw. Maar dat maakt voor het systeem niet uit: 1F is 1F.

Ik bedoel niet te zeggen dat deze mensen altijd automatisch een paspoort moeten krijgen, dat weet ik niet. Maar ik zie wel dat technische systemen nooit waterdicht mogen worden. Er moet altijd een grijze ruimte zijn, omdat er altijd mensen tussen wal en schip vallen. Een computer ziet alleen een 1 of een 0. Dat gaat wel eens fout, zoals in het geval van de Armeense asielzoeker Aleksander Dolmatov die ten onrechte als 'verwijderbaar' in het systeem stond. Hij pleegde uiteindelijk zelfmoord in zijn cel.

Een securitystaat hoeft geen dictatuur te zijn, waar je wordt gemarkeerd om je mening. Het is eerder, wat sommige mensen noemen, een 'zacht monster', dat het beste met ons voorheeft. De sorteermachine wil ons juist behoeden voor alle soorten gevaar en voor migranten die er niet mogen zijn. Het is niet voor niets dat de EU miljoenen steekt in onderzoek om vliegvelden te veranderen in open winkelcentra, zonder poortjes, waar alle eentjes en nulletjes automatisch worden voorgesorteerd naar de juiste kanalen. In de hyperrealiteit van de mensen die een 1 zijn, en geen 0, bestaan geen uitgedeelde asielzoekers, geen bewapende grenspatrouilles en zelfs geen grenzen. Want dan voelen we ons fijner. Dan wordt onze reisbeleving beter en dan rinkelen de kassa's harder.

Er is een trend om de wereld te verdelen in permanente Groene en Rode Zones, zoals de Amerikanen deden in Bagdad, waarbij de EU een Groene Zone is die in Turkije de voorselectie doet om de arme sloebers buiten te houden. Daarbuiten is de Rode Zone, waar met onbemande vliegtuigen de gevaarlijkste vijanden worden bestookt. Binnen de EU zijn ook weer mini-Rode Zones, zoals de voorsteden van Parijs waar de politie niet meer komt. Er worden in Nederland nu hele woonerven gebouwd waar private bewaking de buitenstaanders tegenhoudt, zoals er in Brazilië winkelcentra komen die mensen uit de favela's weren, en in Azië complete wijken waar je zonder vingerafdruk niet binnen mag. Daarbuiten neemt de chaos

toe en is er alleen veiligheid voor wie het kan betalen. Omdat dit een gevaarlijke tijdbom is voor iedereen, moet de controle wel toenemen. In de Rode Zones worden daar drones en bommenwerpers voor gebruikt, in de Groene Zones vindt de controle geruisloos plaats.

Behalve onze vingerafdrukken worden ook onze kentekens gefotografeerd, ons parkeergedrag bijgehouden en de reisgegevens op onze OV-chipkaart opgevraagd. Alles voor de veiligheid natuurlijk, om boeven, terroristen, illegalen en belastingontduikers op te sporen. Opvallend genoeg is de politie niet eens de grootste verzamelaar op dit terrein. Ik ben wel eens bij de politiedienst geweest die verantwoordelijk is voor kentekenregistratie, om te zien wat zij kunnen zien. De politie blijkt aan strenge privacyregels gebonden te zijn, en mag niet zomaar alles opslaan. De politie mag in haar eigen systeem niet zomaar opslaan wie precies waar is gefotografeerd, bijvoorbeeld. Maar, erkende de projectleider waar ik mee sprak, er zijn een heleboel andere partijen, zoals benzinstations, onderzoeksbureaus, gemeenten en Rijkswaterstaat die dat wél kunnen. En als dat uitkomt, vraagt de politie bij deze instanties vrolijk de benodigde gegevens op.

In een document van de Nederlandse politie las ik dat ze, samen met Europese partners, onderzoek willen doen naar technologie om auto's op afstand – via standaard ingebouwde apparatuur – tot staan te brengen. Opdat er in de hyperveilige realiteit nooit meer auto's aan de politie zullen ontsnappen.

Het verhaal van Lentz heeft nog een staartje. Vlak nadat zijn idee voor het paspoort was afgewezen, kwam er een nieuwe regering. Die was wel enthousiast over zijn ijver en registratieliefde. De nieuwe

regering gaf hem alle ruimte om identiteitsbewijzen te maken die bijna niet te vervalsen waren, beter dan waar dan ook in Europa. Een driedelig persoonsbewijs, met handtekening, foto en vingerafdruk, gedrukt op speciaal karton, met daarin een watermerk van drie keer de Nederlandse Leeuw en een tekst die onzichtbaar werd als hij tegen een lamp werd gehouden. Lentz werd daarnaast aange-moedigd om een bestand met kopieën aan te leggen in een centraal register in Den Haag, de Carthotheek. Zeven miljoen burgers in een kaartenbak, compleet met vingerafdrukken, mogelijk gemaakt met de modernste ponskaarttechnologie.

Effectief was het. Toen deze nieuwe regering – het was intussen 1941 – besloot om alle Joden weg te gaan voeren, maakte ze handig gebruik van deze Carthotheek. Op advies van Lentz waren alle Joodse persoonsbewijzen van een grote J voorzien, en de kaarten in de bak van een zwarte ruiter, zodat ambtenaren in één keer konden zien waar de Joodse namen zaten. De doelstelling kon voor 85 procent worden verwezenlijkt. Er werden 105.000 Joden om het leven gebracht. Het was allemaal nooit Lentz' bedoeling geweest, maar hij had nooit het idee dat hij het had kunnen voorkomen. Na de oorlog kreeg hij drie jaar gevangenisstraf. De rechters oordeelden dat hij geen nazi was, maar dat 'verkeerde liefde voor de bevolkingsregis-ters' tot zijn collaboratie had geleid.

Was het bloedvergieten te wijten aan zijn systeem? Nee, het kwam door kwaadaardige politieke keuzes van anderen. Maar als we zien dat de mensheid lichtelijk de neiging heeft om van tijd tot tijd kwaadaardige politieke keuzes te maken, moeten we haar misschien niet opzadelen met al te veel macht.

Helaas groeit die controle vanzelf. Net als geld is controle een sterke kracht, die gericht is op één ding: nog meer controle. En net als met geld zien we dat wij misschien wel brave, bewuste burgers kunnen

zijn, maar dat dat voor de radertjes van de controlemachine geen moer uitmaakt. En zo blijkt ook de tweede belofte van de hyperrealiteit vals. Veiligheid is een noodzakelijke behoefte voor de mens. Maar doordat we ons verlangen naar perfecte controle niet begrenzen, creëren we risico's die we helemaal niet meer kunnen managen.

5

HYPERVERBONDEN

Hoe de derde belofte van de hyperrealiteit, erbij horen door status, ook verborgen kosten heeft en leidt tot een massamaatschappij waarin het heel moeilijk is om nog echt ergens bij te horen.

De vorige twee hoofdstukken gingen over enorme, verstrekkende ontwikkelingen die we vaak helemaal niet goed kunnen overzien. Als ik eerlijk ben is de wereld zo gefragmenteerd dat het onrechtvaardige erin me vaak niet eens kan raken. Het blijft vaak ver van mijn bed. De macht van het kapitaal, de macht van computersystemen... niet direct iets waar ik wakker van lig.

Als ik ergens van wakker lig, is dat meestal van mensen, de mensen om mij heen. Wat we aanmoeten met onze relatie, of met het gedrag van ons kind, of met de rotopmerking van een collega, dat raakt ons veel meer dan, zeg, de *smart borders* in de EU. Daar moeten we dus over hebben, over relaties. Want ook relaties veranderen door de hyperrealiteit. Daarmee komt het thema heel dichtbij wie we zijn en hoe we onszelf zien.

In dit hoofdstuk zullen we zien dat de hyperrealiteit ons aanmoedigt om succesvol en cool te zijn, want dan horen we erbij. Het is de derde belofte die we bekijken. We gaan in dit hoofdstuk eerst uitzoeken hoe deze belofte op maatschappelijk niveau werkt. We kijken daarvoor opnieuw naar René Girard. Natuurlijk is er, in tegenstelling tot geld en controle, niet echt een 'systeem' dat onze relaties beheerst. Toch zijn er wel ontwikkelingen die je mechanismes zou kunnen noemen, mechanismes waar je moeilijk tegenin kunt gaan.

Twee voorbeelden bekijken we: de concurrentie-economie en de werking van (sociale) media, omdat ik het idee heb dat we daardoor worden omgevormd tot anonieme leden van een massamaatschappij.

De sterkste reclames vind ik de reclames van Bacardi. Ze zijn in vele varianten op tv geweest. Iedereen kent ze, de feestjes waar de grooves diep zijn en de billen strak. Mooie mannen en sexy vrouwen, met een tintje latino voor het macho-gevoel. Neonverlichting, roes en verleiding, en met dicht tegen elkaar aan dansende lichamen speelt het met onze verborgen orgie-fantasieën. Maar opeens stopt de muziek – wat is er aan de hand? De drank, de drank! Daar is hij, de drankjesmixer, hip gekapt en breedgeschouderd. Een golf van geluk gaat over de dansvloer, de mixer en de drank worden toegejuicht in extatische verering. Zelfs de muziek luistert naar hem, en iedereen lacht, iedereen is weer één, één sexy, vibrerende gemeenschap met alleen maar gelukkige mensen.

Natuurlijk, Bacardi speelt in op lust. Maar wat voor lust? Volgens mij gaat het verder dan erotische lust. Achter die lust zit voor een deel ook een verlangen naar gemeenschap, een gemeenschap van toffe, coole, geslaagde, sexy mensen waar jij deel van mag uitmaken. Hiermee vertolkt het bedrijf een van de sterkste belofes van de hyperrealiteit: wees cool, dan hoor je erbij.

‘Ik geloof niet’, schreef de Engelse schrijver C.S. Lewis halverwege de vorige eeuw, ‘dat economische en seksuele drijfveren een verklaring bieden voor alles wat er in de wereld gebeurt.’ Er is een ander kenmerk van ieder mensenleven, dat veel dominanter is: ‘Het verlangen om in de *inner circle* te zitten, en de vrees om erbuiten te blijven.’ Je ziet het al op de middelbare school, aldus Lewis, nog voor het eerste trimester voorbij is. Tegen het einde van het tweede

jaar, je bent al een aardig eindje opgeklommen, ontdek je dat er in de binnenste kring een 'nog binnenster' kring is. Dat er ook een binnenste schoolkring is, met mensen uit verschillende klassen, en dat die misschien zelfs banden heeft met de binnenste lerarenkring. Op de universiteit zie je het, in het ziekenhuis. Je ziet het bij politici, bij automonteurs en bij managers: kringen waar je bij kunt horen. Maar waar je ook buiten kunt vallen.

De grote economische en technologische systemen die we hebben besproken, passen bij de eerste twee basisverlangens van de mens: rijk worden en de wereld beheersen. Maar er is een ander verlangen dat minstens zo sterk is: erbij willen horen. Het is een verlangen dat ontstaat uit onze behoefte aan gemeenschap en relaties, en onze angst om alleen achter te blijven. De hyperrealiteit belooft ons vervulling van dat verlangen en een antwoord op die angst. De worst die het ons voorhoudt, is status en erkenning. Coolheid. Maar net als bij geld en macht vertelt de hyperrealiteit ons niet of er toevallig een verborgen prijskaartje aan deze worst verbonden is. Erbij horen door cool te zijn is een weg die blind is voor alles wat *uncool* is.

Op een van de Bacardirectames zien we dat bezoekers een stempel op hun hand krijgen. Het is dus een besloten feestje. Dit zijn de feestjes waar je gezien wil worden. Maar dat is natuurlijk alleen maar interessant als er ook mensen zijn die niet worden uitgenodigd en niet gezien worden. En dat is het stukje realiteit dat subtiel wordt verzwegen door de hyperrealiteit.

Het is verbazingwekkend hoe goed het woord cool standhoudt, tussen allerlei hippe woorden (zoals hip) die van tijd tot tijd opkomen maar daarna weer uit de gratie raken. Cool niet. Cool blijft cool. Cool blijft onafhankelijk, onaantastbaar en zelfbewust. Cool als ijs, cool

als de nacht, cool als de rockster die zelfs bij de paus zijn zonnebril niet afzet. Cool ademt nog steeds de coolness van de slaven in de States die oorspronkelijk het woord gebruikten om hun wijze, geduldige en ruimhartige houding aan te duiden, die hen nog enig gezicht gaf tegenover plantage-eigenaren door wie ze werden gebruikt.

Via de jazz en de hiphop heeft het woord zich verspreid over de hele wereld. Maar het is meer dan ieder ander woord een product geworden van marketeers. Bedrijven zijn continu op zoek naar voorlopers die op feestjes, scholen, internetfora of via twitter hun coolheid willen verbinden aan het merk. Het is niet alleen de motor van de jeugdeconomie geworden, maar ook de dominante ethiek, zowel van jongeren in rijke landen, als van de wannabes in arme landen die geen beltegoed hebben maar wel een telefoon tegen hun oor houden, voor de coolheid. De politicus die met een presentatrice wordt gefotografeerd, wil cool zijn, de ontwikkelingsorganisatie die een rapliedje laat maken, wil cool zijn en de baas die zijn bedrijfsplan presenteert wil cool zijn.

Twee Amerikaanse sociologen, Dick Pountain en David Robins, schrijven: 'Cool is niet alleen een fase waar je doorheen gaat of waar je uitgroeit, maar meer iets dat levenslang blijft wanneer je het hebt bereikt. Deze houding is bezig het dominante type relatie te worden tussen mensen in westerse samenlevingen, een nieuwe seculiere waarde. Niemand wil nog goed zijn, ze willen cool zijn, en dit verlangen is niet meer beperkt tot tieners maar komt zelfs bij een aanzienlijke groep vijftigplussers voor.'

Het ideaalbeeld van onze cultuur, overgewaaid uit de States, is de Marlboroman, de zelfbewuste pionier die ongeschoren van z'n paard stapt, bij ondergaande zon, om cool een sigaret op te steken. De klus is geklaard, de bizons getemd, de vrouw ingepalmd, en niemand kan hem deren. Hij bepaalt zelf wel wat hij wil.

Wees jezelf, zegt de cultuur van cool. Maar lukt dat? Als ik naar een feestje ga, wil ik er origineel uitzien, maar in werkelijkheid stem ik alles natuurlijk precies af op de groep, net origineel genoeg om waardering te krijgen maar net niet origineel genoeg om uit de groep te worden geknikkerd. Ik kan net als iedereen gewoonweg niet zonder bewondering. Zelfs de Marlboroman die op de prairie zichzelf zit te wezen, zou zonder de blik van een videocamera doodongelukkig worden en de overkant van de vlakte niet halen zonder antidepressiva. Het is wel een krachtig beeld, niet toevallig een beeld dat al tientallen jaren is gebruikt door de sigarettenindustrie, die ook wel weet dat erbij willen horen de sterkste motivatie is om te gaan roken. We willen horen bij de club onafhankelijke mensen.

De mimetische verklaring van Girard, die al eerder aan bod kwam, leert het ons: we verlangen niet naar zonsondergangen, een perfect uiterlijk, een paard en een partner op zich, maar we verlangen naar het verlangen van een ander, naar erkenning. We willen dat soort dingen omdat een ander ze wil, iemand die we als model zien. Nu is dat voor sommige consumptiegoederen geen probleem. Iedereen kan tegelijk naar een zonsondergang kijken of ongeschoren door de prairie lopen. Maar het wordt al lastiger als het gaat om een paard, of een man of vrouw. Die willen we voor onszelf hebben. Als er andere kandidaten zijn, wordt onze begeerte sterker, maar bij die ander ook, met andere woorden: we worden jaloerse rivalen, tegelijkertijd het voorbeeld en de bewonderaar van de ander. We willen hebben wat ons model begeert, maar we willen bovendien dat die ander wil wat wij begeren.

Ontwerpers en marketeers weten dat. De modeontwerper Yves Saint-Laurent werd eens gevraagd: 'Hoe weet u nou dat de jurken die u ontwerpt, zullen voldoen aan de smaak van het publiek?' Met een blik vol verbazing antwoordde Saint-Laurent: 'Maar meneer, zij zullen simpelweg dragen wat ik wil.'

De reclames gaan steeds minder over het Ding *an sich*, maar over een model dat dat ding bezit. Ze weten dat kijkers en lezers als makke schapen zullen volgen. Als George Clooney zo koelbloedig die koffie drinkt, als zulke sexy mensen op dat Bacardifeestje verschijnen – dan kan een zichzelf respecterend wereldburger natuurlijk niet achterblijven. We denken vaak dat dit te verklaren is vanuit erotische begeerte. Willen mannen niet zijn zoals Clooney omdat we weten dat de dames massaal in zwijm vallen voor z'n kaaklijn? Nee, zegt de mimetische theorie, het is andersom: zij willen die dames vooral omdat Clooney ze wil – en alle andere mannen eromheen die meekijken. Als onze erotische begeerte echt zo onafhankelijk was zouden er net als in de 17e eeuw alleen maar moddervette vrouwen op tv komen. Mannen kijken met de ogen van hun modellen en rivalen en begeren dus vooral de vrouwen die het meest modieus zijn. Het is bij uitstek mode die ons vertelt welke positie we innemen in de hiërarchie van rivaliteit.

Cool is een mimetisch begrip. Op een onbewoond eiland in de oceaan kun je niet cool zijn. Cool is de uitkomst van kopieergedrag. Dat is op zich helemaal niet erg. Kopieergedrag helpt kleine kinderen om te leren en capaciteiten te ontwikkelen. Op zo'n manier werkt nabootsing positief, omdat het model (de ouder) geen rivaal kan worden. De afstand is te groot. Maar Girard waarschuwt: als we dichterbij ons model komen en er meer op gaan lijken, kan dat model zelf een 'obstakel' voor ons worden (en wij voor het model) waardoor we in een spiraal van wedijver terechtkomen. Haat en liefde liggen gevaarlijk dicht bij elkaar.

Volgens Girard is de mimetische begeerte de oorsprong van veel geweld, tussen groepen maar ook binnen groepen. De mensheid heeft in de geschiedenis wel een manier gevonden om die rivaliteit

te kanaliseren: door het kwaad te projecteren op een derde partij. Dit is het zondebokmechanisme, een tweede begrip waar Girard heel bekend mee is geworden. Door iemand anders, of een hele bevolkingsgroep, de schuld te geven, en te vernietigen, geloven mensen zich van het kwaad te ontdoen en smeden ze eenheid.

Onlangs ondervond ik dit mechanisme in de praktijk. Ik lag op een strand aan een meertje bij mij in de buurt. Mooie mannen en vrouwen bij elkaar, zo cool mogelijk en zo min mogelijk kleren aan. Niet omdat ze allemaal daadwerkelijk baantjes willen gaan trekken, nee: de meeste mensen zaten daar van achter hun zonnebril vooral naar elkaar te loeren. De mimetische begeerte was te snijden, zou je kunnen zeggen.

Op een gegeven moment ontstond er onrust. Een paar meiden scholden een oude man uit, een 'viezerik', zeiden ze. 'Rot op hier!' riepen ze. Waarom? 'Hij zit zichzelf hier af te trekken!' De man stond direct op en zat binnen vijf tellen op z'n fiets. Tot zover was het niet interessant, de kans is groot dat de man, ongeschoren, vijftiger, werkelijk aan de kwalificaties voldeed. Maar het opvallendste was: iedereen begon ineens met elkaar te praten. De meiden kregen bijval, omstanders bemoeiden zich ermee, iemand riep de man nog na: 'Wegwezen hier!', en het hele strand zat rechtop, opgelucht lachend. En het gekke was: ik voelde die opluchting ook. Ineens hoorde ik erbij. Wij begrijpen elkaar, dacht ik, hier zitten de coole mensen. We zijn niet zoals die viezerik. Het was ineens gezellig op het strand.

Toen dacht ik: ja, bij de inner circle horen, dat is blijikbaar ook voor mij een van de meest fundamentele verlangens. En ook ik gebruik de outsider als steunpunt om er te komen.

Opnieuw geldt dat achter onze verlangens natuurlijke behoeften zitten. Een kennis van mij bezocht eens een kindertehuis in Roeme-

nië. Ze schrok van de baby's die ze daar zag. Het waren kasplantjes. Ze lagen apathisch in hun bed, zonder te huilen, omdat de begeleiding de tijd niet had om de baby's individuele aandacht te geven en met ze te knuffelen. Het tehuis trok daar bewust geen extra vrijwilligers voor aan. Dat hadden ze wel eens gedaan, maar door al die knuffelende vrijwilligers kwamen de baby's helemaal tot leven. Ze hechtten zich aan iemand, het werden mensjes die gingen lachen en praten. Maar als de vrijwilligers dan weer vertrokken, gingen ze huilen. Dat was niet te doen voor het tehuis, om voor tientallen huilende baby's te zorgen, en daarom hielden ze vrijwilligers in de toekomst liever buiten de deur.

Zonder relaties zijn we niemand, zonder relaties ontwikkelen we ons niet eens tot een mens met een identiteit. Mensen zijn relationele wezens. Zonder anderen zouden we geen persoonlijkheid hebben. We zijn gemaakt om erbij te horen en we kunnen niet zonder erkenning. Een goede samenleving stelt iedereen in staat om deze behoefte te vervullen.

Onze samenleving legt een grote nadruk op economische relaties in het bereiken van die vervulling. Dat is geen belachelijk idee, want weinig zaken geven een mens zo'n bevrediging als zinvol werk samen met anderen. Het probleem is echter dat we onze economie, het proces dat die banen zou moeten opleveren, aan de gang proberen te houden door concurrentie en rivaliteit aan te wakkeren. En dat kan nooit iedereen tegelijk bevredigen. Succes en status zijn relatieve begrippen. Succes voor de één betekent altijd verlies voor de ander. Toch is het de motor geworden van de private sector en steeds meer ook van de publieke sector. Zelfs hoogleraren, energieleveranciers en tandartsen moeten met elkaar concurreren, want dan gaan ze efficiënter werken en dat is weer goed voor de econo-

mie. Die dreigt namelijk minder hard te groeien dan de Duitse economie. En dat is erg, want we mogen niet achterlopen. Ja, mimetische rivaliteit bestaat ook tussen groepen. En dus moet het onderwijs 'prestatiegericht' worden. We moeten nog beter gaan presteren! En we moeten jongens en meisjes stimuleren om techniek te gaan studeren, want we moeten een kenniseconomie worden, de beste ter wereld.

Onze economie wordt steeds efficiënter en flexibeler, met fantastische kansen voor de succesvollen. Maar het leidt ook tot verliezers. Mensen die niet goed zijn in kenniswerken, technologie of flexibiliteit worden buitengesloten. Iemand die veertig uur per week keihard in een magazijn werkt, verdient twee keer zo weinig als ik en kan zomaar weggesaneerd worden, terwijl een schrijver zoals ik lekker in z'n studeerkamer boeken mag lezen en leuke stukken mag typen, vier dagen per week. De enige reden is dat ik door mijn eigenschappen, mijn achtergrond en mijn opleiding toevallig een insider ben geworden die makkelijk door het sociale netwerk glijdt.

Vroeger waren de verschillen nog veel groter dan nu. Er waren edelen en landlopers, prinsen en sloebers. Het nieuwe is echter dat iedereen nu doordrongen wordt van de overtuiging dat je zelf je leven kunt maken. Iedereen mag erbij horen, als je maar je best doet. Jij kunt cool zijn. Jij moet cool zijn. Volgens sociologen is dat een recept voor wrok. Niet iedereen zal namelijk maatschappelijk slagen. Dat is historisch gezien een nieuwe ontwikkeling. Vroeger was er misschien wel meer onrecht dan nu, maar mensen wisten niet beter. Volgens Girard is dat veranderd met de invloed van het joods-christelijke denken. Daardoor ontdekten mensen dat onrecht slecht is, dat je moet opkomen voor slachtoffers en dat God niet aan de kant staat van de onderdrukkers, maar van de onderdrukten.

Dit is bevrijdend, vond Girard. Maar het kan tegelijkertijd ook leiden – en daar had Nietzsche al op gewezen – tot een cultus van slachtofferschap, tot een enorme wrok die zich kan ophopen bij groepen die hebben geleerd dat ze rechten hebben maar desondanks falen in het beklimmen van de maatschappelijke ladder. Ik zie het om me heen, in de buurt waar ik woon: talloze mensen met capaciteiten die thuis zitten omdat ze zijn ontslagen of arbeidsongeschikt zijn. Een deel van hen wil echt graag werken. Maar onze economie is er niet op gericht om mensen als hen in te zetten. Ze zijn niet efficiënt. Er is letterlijk een klasse aan het ontstaan van mensen die economisch overbodig zijn, en die dat soms uiten in een enorme rancune tegen mensen die er wel bij horen. Internationaal gebeurt hetzelfde. Een steeds kleinere groep mensen (waar wij toe behoren) heeft een steeds groter deel van de welvaart in handen. Massa's mensen zijn overbodig voor de wereldeconomie, maar het verschil met vroeger is: ze zien wel op tv hoe het rijke leven eruitziet, en dat willen ze ook. In combinatie met bepaalde ideologieën heeft dat de potentie om onze samenleving volledig te ontwrichten.

Zo zien we verschillende manieren waarop status leidt tot uitsluiting, of het nu via het mimetische groepsproces gebeurt of via de wetten van de flexeconomie. Mensen komen dichterbij elkaar, maar de sociale afstand tussen hen groeit.

In een wereld waarin jongeren al vroeg leren dat ze het beste uit zichzelf moeten halen, is de klap harder als het niet lukt. En er lukt altijd veel meer niet dan wel in ons leven. Sterker nog: terwijl het aantal successen die we in ons leven kunnen boeken ongeveer gelijkblijft, neemt het aantal prestaties waar we ons aan vergapen maar die we zelf nooit kunnen evenaren alleen maar toe. We zien steeds meer en kunnen ons via internet en onze telefoon met steeds

meer mensen vergelijken. Althans, met hun hyperreële persoonlijkheid, die soms bedoeld is als verbeterde versie van henzelf.

Ik zie steeds meer gevatte opmerkingen die ik niet kan maken. Ik zie steeds meer interessante artikelen waar ik geen tijd voor heb. Ik zie steeds meer foto's van landen waar ik nooit zal komen. Ik word deelgenoot van veel meer coole dingen dan ik ooit in mijn leven zal kunnen persen. En zelfs al heb je – heel creatief – bedacht dat je zelf superoriginele enveloppen kunt maken van gebruikt behang, ik noem maar wat, dan blijkt het al op Pinterest te staan en geliked door een half miljoen mensen.

Het gras van de burens was altijd al groener. Maar nu heb je met een muisklik toegang tot al het gras van alle burens, die ook nog eens alleen het groenste stukje laten zien. Ik doe zelf niet aan smartphones, maar de rest van mijn familie is enthousiast deelnemer aan de familie-Whatsapp. Nieuwtjes, bijdehandigheden en kinderfoto's worden fanatiek heen en weer geappt. Dat is leuk, want dan hou je een beetje contact. Een keer waren mijn ouders op reis naar Spanje, zomaar, om bij te komen, buiten het vakantie seizoen. Terwijl de koude regen hier tegen de ruiten kletterde, liet mijn schoonzusje ineens een foto zien die mijn moeder zojuist vanaf haar zonovergoten balkon in Malaga had genomen en direct naar iedereen had doorgebleept. Ik betrapte mezelf meteen ergens op: ik was jaloers. Ik baalde ontzettend dat ik in het verregende Nederland zat te werken terwijl zij zomaar in de zon op het balkon aan de piña colada zaten. Vakantiefoto's achteraf, samen op de bank, vind ik alleen maar leuk. Maar zo direct, zo dichtbij... waarom ik niet? Ik wil maar zeggen dat nabijheid helemaal niet altijd goed hoeft te zijn in een relatie. In een gezonde relatie wisselen contact en afstand elkaar af.

Thomas Hobbes zag het al, in de zeventiende eeuw. Het deed hem niet veel, schreef hij, als hij als voetganger werd ingehaald door een

koets met acht paarden. Maar als hij op een koets met twee paarden zat, en dan werd ingehaald door eentje met vier paarden, dat voelde veel erger. Als mensen meer op elkaar gaan lijken, kan gek genoeg de wrok, de rancune, toenemen.

Veel mensen zien sociale media slechts als communicatiemiddel. Maar ieder middel neemt altijd zijn eigen inhoud mee. Zoals Marshall McLuhan zei: 'The medium is the message.' Ieder communicatiemiddel heeft z'n eigen reductionisme. De telefoon is een prachtig medium om iemand te ontmoeten. Maar wat we ook doen, meer dan geluid komt er niet door de hoorn. Mijn zoontje heeft het wel eens geprobeerd met een stuk speelgoed, maar het bleek nog verdraaid lastig om dat door de hoorn te krijgen.

Net zo hebben sociale media hun eigen reductionisme. Het laat relaties zien door een filter van status. Dat is geen oordeel van mij, het is precies hoe het is ontworpen door Zuckerberg en consorten op Harvard: om meisjes te beoordelen. Het is gemaakt als coolheids-index, om te showen hoe cultureel interessant en hoe veel vrienden je hebt. Liken en geliked worden, daar gaat het om. Dat leidt niet alleen tot een eindeloos vergelijken, maar ook tot een cultuur waarin mensen steeds meer bezig zijn om zichzelf in de markt te zetten en zichzelf te zien als een brok sociaal kapitaal dat ze moeten ontwikkelen. Als we heel eerlijk zijn, kunnen we niet ontkennen dat ook hier de angst een rol speelt, de angst om erbuiten te vallen, de angst om niet gezien te worden.

Dat geldt ook voor Twitter. Twitter is een aandachtsmarkt geworden, waarbij de waarde zit in je vaardigheden om boven de herrie uit te komen. Er is een enorme kloof ontstaan tussen mensen met sociale vaardigheden en contacten, de mensen waar onze hele flexibele netwerkeconomie op gericht is, en mensen die daar niet goed in zijn. Net als bij iedere markt zit er ook een commercieel verhaal

aan vast. Twitter, Amazon, Google en Facebook hebben meer kennis over sociale verbanden dan instanties ooit gehad hebben. Dat kan te gelde gemaakt worden. Niet alleen de vriendenlijst, maar al je mails en updates en likes worden bijgehouden en gebruikt om advertentie-inkomsten mee te werven. Zelfs als je geen account hebt en alleen maar op een site komt waar een like-knop op staat, wordt je surfgedrag geregistreerd. Dit raakt direct aan de mechanismes van geld en controle uit de vorige hoofdstukken en beïnvloedt de commerciële verhoudingen in de traditionele economie. Ook hier geldt: de hyperrealiteit lijkt een virtuele wereld, waar grenzen niet tellen en waar alles kan, maar alles wat daarin gebeurt heeft consequenties voor de tastbare werkelijkheid.

Ik wil overigens niet beweren dat deze consequenties altijd slecht zijn. Alle media dragen zowel risico's als kansen in zich. Nieuwe media kunnen helpen bij het onderhouden van vriendschappen op grote afstand. Ze maken het mogelijk om muziek uit de hele wereld te ontdekken, om mensen te werven voor goede doelen, om de censuur in autoritaire landen te omzeilen en om efficiënt samen te werken.

Maar wat kansen biedt voor de één, kan tegelijkertijd de kansen van een ander ondermijnen. De Duitse psychiater Manfred Spitzer zet in zijn boek *Digitale dementie* alle onderzoeken over digitale media op een rij. Uit onderzoek van volwassen Facebookgebruikers blijkt dat mensen met veel Facebookvrienden in werkelijkheid ook veel vrienden hebben. Facebook lijkt voor veel mensen ondersteunend voor hun netwerk.

Uit onderzoek dat de Californische Stanford Universiteit onder jonge meisjes heeft gedaan, blijkt echter precies het omgekeerde.

Het onderzoek is gedaan onder 3461 lezeresjes tussen de acht en twaalf jaar oud van het tijdschrift *Discovery Girl*. De tijd die ze doorbrengen met media is 6,9 uur per dag, een normaal cijfer in de VS. Ze brengen twee uur per dag face to face door met vriendinnen. Wat blijkt: meisjes die langer online zijn, hebben minder vriendschappen in de werkelijke wereld. Ze voelen zich meer een buitenstaander, slapen korter en hebben meer negatieve gevoelens. Slechts 10 procent van de meisjes vindt dat online vriendschappen positieve gevoelens met zich mee brengen.

Wie – voordat er sociale media waren – heeft geleerd om echte relaties aan te gaan, kan profiteren van sociale media. Wie dat nog niet heeft geleerd, zoals jongeren, kan er juist door geïsoleerd raken. Sterker nog: hersencentra die actief zijn bij empathie en relaties ontwikkelen zich bij deze mensen minder sterk. Hersencentra groeien immers als ze worden gebruikt, aldus de hersenspecialist Spitzer. Maar ons brein heeft wel diepe aandacht nodig om de psychologische en morele dimensies van een situatie in te schatten. Hoe meer we worden afgeleid, hoe oppervlakkiger het contact is, des te moeilijker het is om echt betrokken te zijn bij een ander. Hersenen die niet de kans krijgen om diep contact te oefenen, zullen kleiner worden, en zullen ook in volwassen vorm nooit worden wat ze hadden kunnen zijn. Zijn conclusie: digitale media ondermijnen onze vaardigheden om ons te ontwikkelen tot sociale wezens.

Het boek van Spitzer is goed onderbouwd, en hij is niet zomaar iemand: hij is arts en heeft een kliniek waar game-verslaafden worden behandeld. Er zijn natuurlijk ook veel mensen die juist de positieve gevolgen van sociale media benadrukken. Toch heb ik even uitgeweid over de ‘gevaren’ van sociale media, want dit onderwerp laat goed zien hoe sterk de wisselwerking kan worden tussen het verlangen van mensen naar status, en een systeem dat geld verdient aan het bevredigen van die prikkel. En hoe opnieuw dit systeem

niet meer bij te sturen is, een eigen dynamiek in gang zet en bijna iedereen dwingt om mee te doen.

In een wereld zonder titels, rangen en standen, maar met meer en meer contacten, vrienden en like-connecties, kunnen we onszelf met steeds meer mensen vergelijken. Terwijl het moeilijker wordt om duurzame relaties te hebben, worden de verschillen tussen ons en anderen kleiner. Dat is een wereldwijd proces. De processen van mimese en rivaliteit, die altijd al hebben bestaan, zijn gemondialiseerd. Denk aan de snel wisselende modes in kleding en muziek, die de hele wereld overgaan, of aan de investeerders die allemaal dezelfde cijfers volgen zonder te weten waar ze precies in investeren. Of aan de haatberichten en ongezonde complottheoriën op internet die weliger tieren dan ooit.

We hebben op basis van Girards theorie kritisch gekeken naar ons streven naar status. We hebben ook gezien dat concurrentie en rivaliteit op verschillende terreinen wordt aangewakkerd, zoals de economie en social media. Verschillende *inner circles* worden afgebroken, zou je kunnen zeggen, en vervangen door één *circle*, en je moet er zelf voor zorgen dat je erbij hoort. In plaats van deel te zijn van een gemeenschap, worden we deel van de massa. Dat proces is echt niet bij sociale media begonnen. De Spaanse schrijver Jose Ortega y Gasset klaagde in de jaren dertig al dat zijn land werd bevolkt door gemiddelde mensen, met ziellose grauweheid, die zich alleen maar bekommeren om rust, eten en drinken. Net verweende kinderen, die hun begeerte de vrije loop laten, maar daar niemand dankbaar voor zijn. De gemiddelde mens denkt niet zelf na, aldus Ortega, maar wil vooral op de ander lijken. Hem wordt niets meer in de weg gelegd en de staat zweept zijn behoeften op, waardoor hij gaat denken dat hij recht heeft op alles, een 'recht dat men driest opeist'.

vol ressentiment tegen mensen die meer hebben dan hij. Een eeuw na Ortega blijkt dat we deze ingeslagen weg niet hebben verlaten.

Die ontevredenheid kan zich overigens ook naar binnen keren. In een tijd van Facebook en globalisering kunnen we meer opgaan in de homogene menigte, maar dat kan samengaan met een steeds slechter zelfbeeld. Veel mensen houden zich daaraan vast, want als je jezelf kunt zien als slachtoffer, ben je tenminste iemand.

Het is een grote paradox. In een samenleving die meer middelen tot contact tot haar beschikking heeft, horen steeds meer mensen nergens bij. Bijna 40% van de bevolking van 19 jaar en ouder is eenzaam, blijkt uit de Gezondheidsmonitor van de GGD's, het RIVM en het CBS. Ruim 8% is ernstig of zeer ernstig eenzaam. Bijna 27% is emotioneel eenzaam – heeft geen hechte, emotionele band met anderen – en bijna 40% sociaal eenzaam – heeft minder contact met andere mensen dan hij of zij wenst.

Ook op het gebied van liefde krijgen relaties steeds meer een voorwaardelijk karakter. We willen dat onze partner ons gelukkig maakt, het beste uit ons haalt, romantisch is, ideaal en spannend in bed. Als dat onze criteria zijn, is het lastig om commitment te tonen wanneer er een potentiële kandidaat voorbijhuppelt die meer in huis lijkt te hebben. Ook al blijkt uit ieder onderzoek dat partners die elkaar trouw blijven, ook door moeilijke jaren heen, op de lange termijn gelukkiger, tevredener en gezonder zijn. En beter en vaker seks hebben, niet te vergeten. En dat hun kinderen zelf ook beter in staat zijn om stevige relaties aan te gaan.

Ik ben bang dat er een nieuwe generatie aankomt van mensen die meer dan ooit op zoek zijn naar sociaal contact, maar minder dan

ooit in staat zijn tot commitment en diepe aandacht voor één persoon. Progressieve optimisten die vinden dat dit ouderwets gemopper is, zijn van harte welkom om een rondje bij mij in de buurt te doen, bij de werklozen, de immigranten en de mislukten, waar tweeoudergezinnen bijna niet meer bestaan, kinderen zonder vaders opgroeien en zelfs de eigen families het strijdtoneel zijn geworden van afgunst en rivaliteit.

Maar bij veel mensen die objectief gezien wel geslaagd zijn, neemt de wrok net zo goed toe. We vinden allemaal dat ons tekort wordt gedaan. Wrok van moslims jegens westerlingen, van Grieken jegens de Duitsers en van Hardwerkende Nederlanders jegens immigranten. De wrok jegens bankiers, jegens uitkeringstrekkers, jegens rijken, jegens moslims. Of gewoon jegens vriendinnen die de perfecte BMI hebben of collega's die in een hogere salarisschaal zitten dan wij.

De hyperrealiteit belooft ons dat we erbij horen als we cool zijn en origineel, als we presteren en veel contacten hebben. De hyperrealiteit geeft ons de illusie dat we sociaal, onsterfelijk en origineel zijn, ook al vervreemden we misschien juist wel van anderen. In een wereld zonder grenzen en zonder beperkingen, waar we kunnen doen wat we willen en ons door geen gemeenschap of groep meer hoeven laten tegenhouden om ontplooiing en status te bereiken, is het moeilijker geworden om mensen te vinden waar we echt bij mogen horen.

II.

DE GELUKSMACHINE

6

KRACHTEN ONTKETEND

Hoe het voorgaande met elkaar samenhangt; hoe seks ook hyperreëel kan worden; en hoe we krachten ontketenen zonder dat we daar bewust voor kiezen.

Mijn analyse tot nog toe geeft misschien de indruk dat ik alles alleen maar slechter zie worden. Dat is niet zo. Wel denk ik dat er een paar gevaarlijke ontwikkelingen zijn die te makkelijk worden weggewuifd, omdat we bang zijn voor slecht nieuws. Dit eerlijk onder ogen zien, dat was mijn doel met het eerste deel. Omdat ik daarin veel verschillende lijntjes heb gevolgd, wil ik kort benadrukken wat precies mijn kernpunten zijn.

Allereerst constateer ik het bestaan van een wereld die je kan omschrijven als hyperrealiteit. We leven steeds meer in een technische wereld, die ons wordt gepresenteerd als een soort verbeterde versie van de natuurlijke realiteit, waar we niet gebonden zijn aan de beperkingen die daarbij horen. Het houdt ons een leven voor waar al onze behoeften en verlangens zullen worden bevredigd.

Vervolgens constateer ik dat deze beloften, zoals we die hebben genoemd, niet worden ingelost. In plaats van behoeften te bevredigen, wakkeren ze onze verlangens aan. Verlangens zijn niet te bevredigen met steeds meer middelen. Ze zijn dynamisch en groeien mee. Maar niet alleen worden onze verlangens niet bevredigd, ook leiden de middelen die we hebben gekozen tot een gevaarlijke situatie. Ze gaan namelijk een eigen koers varen. Je zou het mechanismes kunnen noemen, die in gang worden gezet maar niet meer door iemand

kunnen worden uitgeschakeld. Dat is uiteindelijk een risico voor precies die zaken die we nodig hebben om in onze menselijke behoeften te voorzien.

Ten eerste materiële zekerheid of welvaart. Verzamel geld, dan krijg je welvaart, is het credo in de hyperrealiteit. Maar wanneer je dat verlangen naar geld de ruimte geeft, kan het zichzelf versterken en zit je uiteindelijk opgescheept met een systeem, een systeem waarin geld een doel op zich wordt. Merk op dat dan het mooie oorspronkelijke doel, welvaart, steeds materiëler wordt ingevuld. Uiteindelijk gaat het alleen nog om koopkracht, of rijkdom, of zelfs alleen nog maar om de koersen op de beurs. Maar zonder dat we het doorhebben, ondermijnen we onze welvaart in brede zin doordat we onszelf en de natuur aan het uitputten zijn.

Ten tweede veiligheid. Verzamel controle, dan word je veilig, is het credo in de hyperrealiteit. Maar wanneer je dat verlangen naar controle de ruimte geeft, wordt controle een doel op zich. Ook controle wil uiteindelijk alleen maar meer controle. Veiligheid versmalt uiteindelijk, net als welvaart, tot beheersing op zich. Maar het ironische is dat die beheersing uiteindelijk ons gaat beheersen, zodat het streven naar een wereld zonder risico's uiteindelijk heel riskant kan worden.

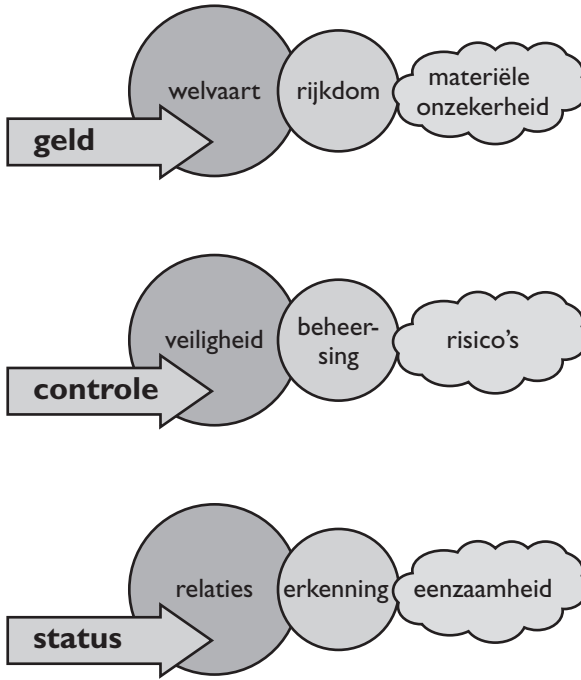

Ten derde relaties. Vergroot je status, dan krijg je meer erkenning en hoor je erbij, is het credo in de hyperrealiteit. Maar dit verlangen naar status en erkenning wordt zo aangewakkerd dat het belangrijker wordt dan het doel zelf. Relaties en 'erbij horen' versmalt in de loop van dit proces tot niet meer dan erkenning, coolheid, of het aantal contacten, connecties en prikkels. Het lijkt misschien minder een 'systeem' dan in de eerste twee voorbeelden. Het is meer een dynamiek die ons op allerlei verschillende manieren op het verkeerde been kan zetten. Maar het is wel ver-

weven met systemen, zoals de concurrentie-economie of sociale media, die ons meer en meer veranderen in massamensen van wie de sociale relaties vooral commercieel interessant zijn. De grote vraag is of we met dit soort mechanismes niet alle gemeenschappen uithollen zodat er uiteindelijk niet veel meer over is om überhaupt bij te horen.

Schema: de versmalling en uiteindelijke ondermijning van onze behoeften

Ik heb het vooral benaderd vanuit verlangens, maar misschien zou je het net zo goed vanuit angsten kunnen bekijken. Juist omdat we als mens belangrijke behoeften hebben, zijn we vatbaar voor

de angst dat we op deze terreinen tekortkomen. En als we bang zijn, grijpen we sneller naar oppervlakkige oplossingen die worden geboden.

Ik kan het niet laten om toch nog een paar zinnen te wijden aan een verlangen dat heel belangrijk is voor de mens, namelijk seksueel verlangen. Ik heb dat niet eerder gedaan, omdat het seksuele verlangen volgens mij heel anders werkt dan de verlangens die we hier hebben besproken. De verlangens in mijn verhaal zijn allemaal gericht op het verzamelen van middelen om een bepaalde behoefte veilig te stellen. Er zit vaak een element van angst in. Seksueel verlangen is anders: in wezen is het een positief verlangen, een verlangen naar samensmelting, wederzijdse erkenning, nabijheid, met als beloning een diep gevoel van bevrediging. Het is bovendien bereid om alles op het spel te zetten, alle middelen en alle berekening. Seks heeft koningen van hun troon gestoten en staten uiteengereten. Het is niet gek dat veel mensen in de jaren zestig juist hoopten dat seks hen kon bevrijden uit het systeem. Seks werd gezien als toppunt van vrijheid, dé antirationele kracht, tegenover alle krachten die saaie, gelijkvormige stropdassendragers van ons willen maken.

Toch zouden we hetzelfde schema kunnen opstellen als bij de andere verlangens: de hyperrealiteit belooft een shortcut naar erotische bevrediging. En dat gebeurt door mensen consequent als lustobjecten neer te zetten waar je je genot bij moet kunnen halen. Denk aan de eerder genoemde Bacardireclames. Onze samenleving overlaadt ons met seksuele prikkels, omdat uit ervaring blijkt dat we dan bereid zijn om meer geld uit te geven. Zo zien we dat het economische systeem de wereld enerzijds rationaliseert, maar anderzijds het irrationele in ons moet blijven aanmoedigen, omdat

het anders niet kan blijven bestaan. De prijs is wel dat we er gewend aan raken om instrumenteel naar mensen te kijken. Wanneer we mensen als objecten gaat zien waar we voordeel uit kunnen halen, wordt een echte vertrouwensrelatie steeds moeilijker, en raakt de echte bevrediging buiten beeld. Wat we willen bereiken, verdwijnt uit beeld.

Het is niet verrassend dat veel mensen verslaafd worden aan seks, en hun toevlucht nemen tot technische middelen om de snelle route naar eros te vinden. Namelijk: een tv-scherm met een vrouw die voldoet aan de meest opwindende mode-idealen en bereid is om zich als object te laten gebruiken. Porno is het toppunt van hyperrealiteit. Het slaat alle stappen over om direct bij de lust uit te komen. Maar er zit een scherm tussen. Het schermt af, niet alleen van de ander, maar ook van je eigen lichaam, gek genoeg. Doordat het erotisch beeld zo makkelijk te krijgen is, doen andere zintuigen helemaal niet meer mee. Een diepe bevrediging en een rijke sekservaring wordt steeds moeilijker bereikbaar. Het is niet gek dat porno uiteindelijk kan ondermijnen waar de gebruikers naar op zoek zijn: liefde en goede seks.

Een goede vraag die we onszelf moeten stellen, is of de mens vroeger zo veel beter was. Ik denk het niet. Misschien zelfs wel slechter. De zuipende en seksende edelen op de Middeleeuwse of Romeinse Bacardifeestjes waren net zo goed op zoek naar geld, macht en status, en leefden net zo goed in de roes van hun ivoren toren. En ook toen waarde de honger en de uitbuiting rond door de dorpen en de sloppenwijken.

Maar één ding is nieuw: we hebben veel meer middelen om de wereld naar onze hand te zetten, niet voor een kleine elite maar voor

de massa. We zijn werkelijk bezig onze hyperrealiteit te verwezenlijken. We zijn nu werkelijk in staat om een wereld te bouwen die het ons permanent behaaglijk maakt. Het risico neemt aan twee kanten toe: onze macht om de wereld naar onze hand te zetten – met alle gevolgen van dien – is groter dan ooit. En dat geldt ook voor ons vermogen om onszelf permanent te sussen met een tevreden gevoel.

Veel mensen denken misschien dat ik een te somber beeld schets. Hebben we ook niet veel echte rijkdom, echte veiligheid en een samenleving waar we onszelf mogen zijn? Ik zou niet willen ruilen met primitieve samenlevingen, waarin een groot deel van de kinderen (en vrouwen) bij geboorte overleed. Door de welvaart en kennis over hygiëne is de moeder- en kindsterfte dramatisch teruggedrongen. De medische wetenschap heeft de wereld radicaal veranderd. We kunnen kritisch zijn over de vooruitgang, maar als je kies is ontstoken, ben je blij dat de tandarts je verdooft met een chemisch stofje in je bloed in plaats van met een knuppel op je hoofd.

Ook op het vlak van veiligheid zien we vooruitgang. Denk bijvoorbeeld aan de voortdurende afname van geweld in onze samenleving. De Amerikaanse antropoloog Steven Pinker heeft berekend dat er, ondanks de gruwelen van de wereldoorlogen, het nazisme en het communisme, in de twintigste eeuw relatief minder moorden zijn gepleegd dan in welke voorgaande eeuw ook. Dat komt door een uitzonderlijk vreedzame tweede helft van de eeuw. Wat Pinker volgens mij onderschat is de kans dat deze vooruitgang heel oppervlakkig is, en vooral mogelijk was door een tijdelijke, uitzonderlijke periode van economische groei, die ook weer kan stoppen. Maar hij heeft wel gelijk dat veel geweld, dat vroeger normaal was, nu niet meer aanvaardbaar wordt gevonden. Niemand vindt dat je criminelen of buitenlanders mag doodslaan of dat je zomaar land mag inpikken als je sterker bent. Het gebeurt nog wel, maar zelfs de

daders proberen het nu te ontkennen, terwijl ze er vroeger zonder pardon mee wegwamen.

En als het gaat om gemeenschap en relaties, ben ik bijvoorbeeld erg onder de indruk van de rechtsstaat. We leven in een rechtsstaat die uniek is in geschiedenis. De gelijke behandeling is diep verankerd in onze wet, en als we ons benadeeld voelen door de autoriteiten, of het nu een agent is of een politicus, wordt er onafhankelijk door de rechter naar onze punten geluisterd. Dit maakt een vrije samenleving mogelijk waar we dankbaar voor mogen zijn. En misschien heeft dit wel te maken met het feit dat mensen hebben geleerd om uit te stijgen boven hun kleine gemeenschapjes, en te erkennen dat ze verbonden zijn met iedereen.

Het probleem is niet dat we nergens welvaart, veiligheid of gemeenschap hebben. Maar we moeten beseffen dat die mooie dingen een uitkomst kunnen zijn van gezonde, maar ook van ongezonde ideeën en praktijken. Die zijn in werkelijkheid met elkaar verweven. Welvaart kun je verwerven door eerlijk samen te werken in een mooi bedrijf, maar ook – in elk geval tijdelijk – door kolonies te veroveren en de grondstoffen in te pikken. Het zou kunnen dat de ongezonde krachten de gezonde krachten gaan overvleugelen.

Volgens mij is dat wat er nu gebeurt. Veel vernieuwingen in het westen konden ontstaan doordat er diep in de cultuur respect ontstond voor menselijke integriteit en vrijheid. Doordat beperkende systemen juist werden afgebroken! Maar daarmee werden tegelijkertijd ook de grenzen en beperkingen aan onze verlangens afgebroken. Die hebben alle ruimte gekregen om te groeien. Zo hebben we in het afbreken van het ene vrijheidsbeperkende systeem de zaadjes gelegd van het volgende. We hebben krachten in het leven geroepen die we niet in de hand hebben. We hebben ze besproken: onze welvaart wordt meer en meer gebouwd op geld, onze veilig-

heid op controlesystemen en onze samenleving op geïndividualiseerde massamensen die met elkaar concurreren.

Op korte termijn versterken deze krachten juist de 'voortuitgang'. Doordat kapitaal zo veel speelruimte heeft gekregen, de afgelopen eeuw, is er zo veel groei geweest dat dit heel veel conflict in de maatschappij heeft gesust. Doordat gemeenschappen zijn afgebroken en mensen individueel met elkaar mogen concurreren, is er een enorme drive tot vernieuwing ontstaan. Maar wat als de taart niet verder kan groeien? De koopkracht kan niet blijven stijgen als we geen goedkoop geld en goedkope energie meer hebben. Ons verlangen naar meer kan niet gevoed worden als er geen vissen en wouden meer zijn. Gezonde gezinnen waar kinderen veilig kunnen opgroeien worden een zeldzaamheid als we geen vaste relaties meer kunnen onderhouden. Wat gaat dat uiteindelijk doen met de moraal, de menselijke vrijheid en de waardigheid die juist de bron zijn geweest van heel veel voortuitgang? Kortom, we hebben met elkaar grote krachten losgemaakt, ook al heeft niemand dat bewust gepland.

We kunnen natuurlijk wijzen op slechte mensen, op belangen van hoge heren die alles doen voor geld, op de politiek, of op Brussel. Er zijn gevestigde machten die baat hebben bij de ellende in de wereld. Toch hadden zij geen macht als zij ons niet mee wisten te krijgen. Dat is het probleem dat nu voor ons ligt. De meeste mensen zijn netjes en beschaafd, maar het lijkt erop dat we het samen netjes en beschaafd aan het verknallen zijn. Het 'systeem' doet het, maar het is wel een systeem dat we zelf in stand houden.

Dit is een van de belangrijkste vraagstukken van onze tijd, maar we staan er amper bij stil. Volgens de Franse socioloog Jacques Ellul, die in de vorige eeuw leefde, komt dat doordat de kracht die we hebben onttekend ons vervult met ontzag. Die kracht staat boven alle kritiek. Die kracht is techniek.

Daar gaat het komende deel over, omdat het al het voorgaande bij elkaar neemt. In hoofdstuk 7 bespreken we waarom techniek een kracht is geworden die een eigen koers vaart, los van wat wij daar van vinden. In hoofdstuk 8 zullen we zien waarom het de neiging heeft om de wereld te veranderen in een machine. Een geluksmachine.

7

HET TECHNISCHE SYSTEEM

Hoe een Franse socioloog al lang geleden heeft beschreven hoe techniek een autonoom systeem wordt met een eigen agenda.

Iedere ochtend van zes tot negen zat hij in een schuur in de tuin, de wanden onzichtbaar door planken vol boeken. Daar zat hij dan, deze Franse denker, te schrijven, met een klassieke lp op de platen-speler, voordat hij op weg ging naar Bordeaux om les te geven aan de rechtenfaculteit. Zijn naam was Jacques Ellul en hij leefde van 1912 tot 1994. In Nederland is hij niet zo bekend, maar in Frankrijk en ook de Engelstalige wereld maakte zijn werk diepe indruk en heeft het de basis gelegd voor generaties maatschappijkritiek, met als hoofdthema: techniek en macht. Dat is ook wat in dit hoofdstuk centraal zal staan. Hij schreef er in totaal vijftig boeken over en meer dan duizend artikelen.

Ik sprak een keer een Franse predikant die tijdens zijn opleiding met hem te maken had gehad, en daar niet zo over te spreken was. ‘Als het aan hem had gelegen, hadden alle theologiestudenten verplicht stage moeten lopen in een fabriek. Dat ging gelukkig niet door.’ Ik dacht meteen: interessante kerel. Het is tekenend voor Ellul. Hij hamerde er altijd op dat een denker zijn voeten in de modder moest hebben. Hij was de grootste tegenstander van hyper-realistie die je maar kon bedenken.

‘Wij moeten niet denken aan de Mens, maar aan onze buurman Jan,’ schreef hij in 1951. ‘Ik weiger te geloven in de vooruitgang der

mensheid omdat ik van jaar tot jaar bij de mensen die ik ken, wier leven ik van nabij volg en in wier midden ik mij bevind, de zin voor verantwoordelijkheid zie afnemen, de ernst waarmee zij arbeiden zie verminderen, de erkenning van een waar gezag zie verdwijnen en het streven naar een eerbaar leven zie verslappen, terwijl ze vol rancune en ressentiment 'in een wanhopige worsteling verwickeld zijn met al die onbekende machten om hen heen'.

Nee, een vooruitgangsgelovige was Ellul niet. Maar het is een grote fout om hem af te schrijven als een romantische, conservatieve aartspessimist, zoals veel critici voor het gemak hebben gedaan en nog steeds doen. Wie zijn boeken leest, staat juist versteld van de actualiteit en de frisheid van zijn toekomstscenario's. *L'homme qui avait (presque) tout prévu*, de man die (bijna) alles heeft voorzien, zo luidt dan ook het in Frankrijk succesvolle boek over Ellul. Of het nu gaat om nucleaire risico's, terrorisme, de opkomst van de surveillancestaat, de lobbydemocratie, eenzaamheid in tijden van internet, opstanden in arme landen of de instorting van de schulden-economie: Ellul heeft het decennia geleden al gezien, alleen maar door zijn boerenverstand te gebruiken.

Ellul is moeilijk in een hokje te stoppen. Hij was socioloog, historicus, jurist en theoloog. Hij was tijdens de oorlog actief in de Résistance. Hij werd later een van de initiatiefnemers van de Franse milieubeweging, met zijn motto 'Think global, act local', en hij noemde zich anarchist. Hij trok op met delinquente jongeren, toen niemand daar nog over nadacht, behalve in termen van opsluiting. En hij was als gelovige actief in de kleine Protestantse kerk van Frankrijk.

De kern van de maatschappijkritiek van Ellul is dat onze vrijheid wordt ondermijnd doordat technische systemen autonoom worden. De Franse socioloog heeft het ook over de dingen die we in de afgelopen hoofdstukken hebben beschreven. Hij ziet daar een over-

eenkomst in, en die is: overal staat het streven naar een vermeerdering van middelen centraal. Hij noemt dat Techniek, met een hoofdletter. Met Techniek bedoelt hij niet een bepaalde technologie, maar het hele maatschappelijke ordeningssysteem dat zichzelf aandrijft, voortdurend op zoek naar het éne meest efficiënte middel, op ieder gebied. Daarbij gaat het om wetenschap en techniek, maar net zo goed om politieke technieken, sociale technieken en economische technieken.

De mens heeft altijd technieken gebruikt, manieren om de middelen tot handelen te vermeerderen. Concrete technieken, zoals de hamer. Maar ook militaire strategie – dat is ook een techniek – of een bepaalde wetenschappelijke methode. Maar het nieuwe van onze tijd is dat losse technieken het lokale zijn ontstegen. Ze werken steeds meer op elkaar in, versterken elkaar, en vormen daarmee een systeem. Ellul noemt dit het ‘het technische fenomeen’.

Een voorbeeld: de wetenschap zoekt naar kennis over efficiënte motoren. Daardoor kunnen er snellere auto’s worden gebouwd. Maar dat leidt tot meer verkeersslachtoffers. Daarom is er een sterke overheid nodig die efficiënte verkeersregels verzint, en handhaaft. Daar is een politie voor nodig die moet worden betaald uit belastinggeld, wat weer met een enorme bureaucratie gepaard gaat die dat efficiënt moet aanpakken, inclusief voorlichtingsspotjes die met de beste psychologische methodes mensen moeten overtuigen om zich netjes te gedragen. Bovendien wordt het belangrijk om de toevoer van olie veilig te stellen, en dat vergt een serieuze bewapening.

Dit technische systeem heeft dus een ingebakken neiging om zichzelf uit te breiden. Het is autonoom, aldus Ellul. We hebben er natuurlijk al meer voorbeelden van gezien, zoals de slimme grenzen in de EU, of de financiële markten. Niemand weet precies of het wel goed is, maar desondanks breidt het zichzelf uit.

Dit technische systeem is altijd op zoek naar controle en orde. Maar dat werkt alleen als mensen zich daaraan aanpassen. En daar zit voor Ellul de pijn. Mensen kunnen bijna niet nee zeggen. Hun cultuur, hun gemeenschappen, hun natuurlijke leefmilieu, hun vrijheid: alles wordt zo gekneet dat mensen zich voegen naar de systemen die zijn opgetuigd. En mensen laten zich plooiën, omdat ze religieus ontzag hebben voor techniek en vooruitgang.

Toch blijft volgens Ellul het conflict bestaan. Mensen en hun cultuur zijn namelijk niet aangepast aan een technische maatschappij. Hoe meer de samenleving gevormd en beheerst wordt door Techniek, des te sterker de onderhuidse spanningen worden, of die zich nu uiten in depressie, seksualisering of werkloosheid. Of de spanning – zoals hij in de jaren tachtig al schreef – tussen de derivatenhandel en de reële economie, die wel tot een schulden crisis in het Westen móet leiden. Of het conflict – dat hij toen al zag aankomen – tussen de rijken in de wereld en de armen, die alleen nog de kant van het terrorisme op kunnen. De technische orde zal zich blijven uitbreiden, waarschuwt Ellul, maar de kosten en de risico's nemen tegelijkertijd toe.

Ellul schrijft al heel vroeg dat de technocratische staat boven zal komen drijven als totalitaire macht die steeds meer van het burgerleven gaat opslokken. Totalitair wil niet zeggen dat er marteling en willekeur is. Integendeel, schrijft Ellul in 1954 (!): 'De politie voert geen open acties meer uit en er is niets mysterieus meer aan. Daardoor voelt het niet als onderdrukking. Politiewerk is 'wetenschappelijk' geworden. Hun files bevatten dossiers van iedere burger. Ze zijn in de positie om de handen te leggen op iedereen die op welk moment dan ook 'gezocht' wordt, en dat vermindert tot op grote hoogte de noodzaak om het ook te doen. Niemand kan aan de politie ontsnappen of verdwijnen. Maar niemand wil dat ook. Een elektronisch dossier is niet bijzonder beangstigend.' De technicus, ver-

volgt Ellul, heeft daarbij de taak om het systeem te perfectioneren, opdat de mens, 'oog in oog met de perfect functionerende machine, geen initiatief meer toont en geen wil meer heeft om weg te rennen. De capaciteit om de machine te vergeten is het ideaal van technische perfectie.'

Veel mensen staan bij het lezen van dit soort taal direct in de steigers. Ja, maar... techniek is zo mooi! Die apparaten helpen me toch om een goed leven te hebben? Dat klopt, en techniekfilosofen zeggen terecht dat de mens altijd een technisch wezen is geweest. Techniek is in feite een extensie van de mens. Maar het is wel een bepaalde kant van de mens, die in evenwicht moet zijn met andere kanten. We zijn op dit moment één aspect van de mens aan het mechaniseren en daar klinken we vervolgens onze hele vooruitgang aan vast. Zo zijn we volgens Ellul 'met astronomische snelheid nergens heen onderweg'.

Een paar jaar geleden sprak ik, dankbaar gebruik makend van een moderne technologie genaamd Skype, de bekende Californische techniekgoeroe Kevin Kelly. Kelly is oprichter van *Wired Magazine*, en schreef in 2011 het boek *De wil van technologie*. Zijn analyse lijkt aanvankelijk op die van Ellul: techniek is een systeem geworden met een eigen wet, een eigen wil zelfs, en die is niet tegen te houden. Alleen volgens Kelly is die wil goed voor mensen. Het schept creativiteit en diversiteit. En daarmee is het niets minder dan de voortzetting van de biologische evolutie van de natuur.

Technologie is op zich neutraal, zegt Kelly, je kunt er goede dingen en slechte dingen mee doen. Maar, en daarin valt zijn afweging ten positieve uit, het geeft ons een keuze die we daarvoor niet hadden. We kunnen namelijk ook besluiten om de techniek niet te gebrui-

ken. Iedere technische innovatie leidt dus tot meer keuzes, en dus tot meer vrijheid, en dus tot een betere wereld.

De kosmische visie van Kelly is prikkelend. Maar over één woord zegt het niets: macht. Ik vroeg hem daarnaar. Is techniek niet ten diepste macht over iets? Wat doet dat met ons? Wat doet dat als dat inwerkt op onze verlangens, zijn die te vertrouwen? Veranderen wij niet als wij meer middelen tot onze beschikking krijgen? Kelly had er geen antwoord op. Macht, daar had hij geen ideeën bij, hij vond het begrip te vaag. Hij noemde het liever keuzevrijheid.

Techniek is het vermogen tot handelen. Macht om iets te doen. Maar macht doet altijd ook iets met ons, en met de richting waarop de maatschappij zich beweegt. Techniek is macht, en daarmee is er altijd een wisselwerking met de machtsverhoudingen die er al zijn. Daarmee is het in theorie niet in zichzelf goed of slecht, maar heeft het in de praktijk altijd sociale gevolgen die absoluut niet neutraal zijn. Het technoneutralisme, dat slechts kijkt naar directe voor- en nadelen van een bepaalde techniek, is oppervlakkig. Met iedere techniek kun je iets goeds of iets slechts doen. Met iedere macht kun je iets goeds of slechts doen. Maar wat we willen weten, is wat deze macht om iets goeds of iets slechts te doen met de onderliggende structuur van de samenleving doet. Met onze relaties. In filosofische termen: in plaats van technoneutralisme hebben we technostructuralisme nodig.

Denk aan de technieken die we hebben besproken, zoals geld. Geld is een techniek. Het is een bewijs van schuld van de ene partij aan de ander. De afhankelijkheidsrelatie zit ingebakken in het papiertje waar we mee werken. Er is dus macht in het spel, en die zal zich uiteindelijk altijd laten gelden. Uiteindelijk, als het geldsysteem faalt, is er altijd een partij die zal moeten dokken, die moet buigen voor de macht.

Kelly zou zeggen: geld heeft positieve kanten en negatieve kanten, maar het verrijkt ons met een keuze omdat we het ook *niet* kunnen gebruiken en daarom is het in essentie iets goeds. En daarin maakt hij een fout. Die keuze is er niet. Geld is namelijk een machtsstelsel, het verandert de structuur van de wereld, het zorgt ervoor dat je niet meer zonder kunt en het is dus niet neutraal (wat nog steeds niet wegneemt dat je er, zoals met iedere macht, ook goede effecten mee kunt bereiken).

Kelly gaat ervan uit dat onze verlangens goed zijn. Maar onze verlangens zijn van nature mimetisch, dat wil zeggen, ze zijn gericht op het verlangen van de ander, en dat is vaak in de vorm van rivaliteit. We zoeken welvaart, veiligheid en erbij horen door te streven naar geld, controle en status, en daar zit de macht om te heersen al ingebakken. Als we die verlangens de ruimte geven, zijn we niet neutraal bezig om onze keuzemogelijkheden uit te breiden. We zijn de macht van een deel van de mensen over andere mensen aan het uitbreiden.

Ellul zelf houdt zich overigens een beetje afzijdig van dit soort filosofieer. Hij is een socioloog die gewoon analyseert, met een ijzeren logica, hoe het technische systeem zich ontwikkelt. Hij wil niet weten of een bepaalde techniek in essentie goed of slecht is, hij wil alleen weten hoe het zich in de maatschappelijke praktijk vertaalt. Zijn conclusie is dat het technische systeem in zijn geheel altijd leidt tot concentratie van macht. In de praktijk moeten economische en politieke spelers steeds groter worden, om de techniek te kunnen beheersen, om de risico's in te dammen, om de concurrentie aan te kunnen, om de schulden af te kunnen lossen.

De grens tussen markt en overheid is hierbij een illusie. Grote spelers zijn namelijk *too big to fail*. Niet alleen banken, maar ook de grote voedselconglomeraten, softwaregiganten en defensiebedrij-

ven zullen nooit mogen omvallen. Maar omdat de risico's toenemen, breidt het bureaucratisch apparaat (op nationaal of supranationaal niveau) zich uit, om steeds meer te registreren en monitoren. Of het nu gaat om de kromming van komkommers, het verleden van mensen die bij de kinderopvang werken, het technisch inzicht van kleuters of de soort prullenbakken op kippenfarms (allemaal bestaande voorbeelden). Nog afgezien van het afluisteren van het totale bel- en internetverkeer, uiteraard met het oog op onze eigen veiligheid.

Over mensen die techniek dan nog steeds neutraal vinden, schreef Ellul begin jaren vijftig al: 'Een tafel is neutraal ten opzichte van goed en kwaad, een machine is dus neutraal; de organisatie van de arbeid is het derhalve ook, en evenzo de administratie, de psychotechniek en de techniek der propaganda, maar dan moeten wij evengoed de raket en de concentratiekampen als iets neutraals beschouwen! In werkelijkheid echter denken wij allen, wanneer wij zeggen dat de techniek neutraal terrein is, in het diepste van ons hart, dat zij goed is. Uit hoofde van het feit dat zij de macht van de mens vergroot, noemen wij de techniek goed. Tegenwoordig vinden de middelen hun rechtvaardiging in de macht, die zij aan de mens verschaffen.'

De technische revolutie komt voort uit een bepaalde kijk op de wereld, een bepaald programma dat zijn wortels heeft in de Verlichting. De wetten van de natuur zijn hetzelfde als de wetten van de mechanica, zei René Descartes. De natuur is volgens hem een geheel van automaten, die zichzelf in gang houden volgens logische wetten. 'De natuur is een machine, zo eenvoudig te begrijpen als klokken en automaten, wanneer men haar maar nauwkeurig genoeg onderzoekt', schrijft hij. Wie die wetten goed leert kennen,

kan ze ook beïnvloeden, en zelfs sturen. De verlichte mens is ‘meester en bezitter van de natuur’, vindt Descartes. Planten en dieren zijn dingen die je kunt manipuleren om er zodoende nuttig gebruik van te kunnen maken.

Dat nut werd door de Verlichtingsfilosoof Francis Bacon al centraal gesteld als ultiem criterium voor al ons handelen. Bacon is de man van de kennis. Hij gelooft dat wetenschap en techniek een imitatie zijn van de schepping van God, en dat vooruitgang ons uiteindelijk het paradijs zal brengen. Het is een paradijs waar niet God, maar de mens centraal staat. Volgens Bacon moet de natuur worden gedwongen om de mens te dienen. De natuur moet ‘doorstoken worden tot in haar meest intieme kern’, want alleen dan krijgen we de macht om de gevolgen van de zondeval terug te draaien. Dat is een interessante doelstelling. Wetenschap en techniek willen een wereld die, ondanks de slechte neigingen die in de mens leven, goed is. Een wereld dus waarin het niet uitmaakt of je in de praktijk goede of slechte keuzes maakt, omdat de uitkomst sowieso fijn wordt. Een hyperrealiteit dus.

8

DE MACHINE

Hoe het technische systeem de wereld wil veranderen in een efficiënte, homogene machine, waar het vermeerderen van de middelen een doel op zich is geworden.

Onlangs was ik op bezoek bij een van de grootste kippenbroederijen van Nederland. Daar staan permanent 22 broedmachines met elk 57.600 eitjes, waar binnen exact 21 dagen kuikentjes uitkomen. De permanente stroom net uit het ei gekropen kuikentjes komt via lopende banden terecht bij de telmachine, waar de gele pluizebolletjes in kratten van precies honderd stuks worden gespoten. Per week gaan er 1,6 miljoen kuikentjes op transport naar de kippenfarms. Daar groeien ze per dag 60 gram, totdat ze na 42 dagen een perfect gewicht hebben om tot kipfiletjes gesneden te kunnen worden.

Alles draait in deze bedrijfstak om efficiëntie. Daarom is gekozen voor de beste variant, die is geselecteerd, gekruist en opgekweekt om zo snel mogelijk te groeien: de Ross 308. Alle vleeskuikenbroeders kiezen voor deze soort. Zoals vakbladen zeggen: een kip is 'niets meer dan een efficiënte converteermachine' die soja omzet in kipfilet. De Ross 308 staat met stip bovenaan, daarom is tegenwoordig 95 procent van alle Nederlandse vleeskippen van dit type. Andere zijn bijna verdwenen.

Boeren zijn ook verdwenen. Er zijn amper tien belangrijke broedbedrijven in het land. De concurrentie is moordend, vertelde de broedmeester. Hij heeft een omzet van 240 miljoen euro, maar de marges zijn zo klein dat hij amper quitte speelt. Dat maakt de risi-

co's enorm. Als de markt even inzakt, daalt de prijs en dat kan hem zijn kop kosten. Ook kan het gebeuren dat er ergens een ziekte uitbreekt in de regio, zoals de vogelpest. Dan wordt berekend dat het economisch het meest zinvol is om er een paar miljoen preventief te ruimen. En bestaat de kans dat de broeder failliet gaat.

Maatschappelijke organisaties zijn kritisch over de 'plofkip', die te zwaar is voor zijn eigen poten en bakken antibiotica nodig heeft om maar te voorkomen dat er een ziekte uitbreekt op het bedrijf. Maar wie is in de positie om iets te veranderen? De broeder niet. En de fokker en de mester en de slachter al evenmin. Het is niet gek dat zij vaak boos worden op de campagnes van de 'linkse' wereldverbeteraars. Wie niet het aller-allerefficiëntst presteert, wordt weggespeeld door de internationale markt.

Er werken maar veertig mensen bij het bedrijf. Het werk wordt vooral gedaan door machines. Het is geen boerderij meer, maar een grote fabriek met als enige groen de ficus op de directiekamer. Alles is steriel. De machinebouwers, dat zijn de grote winnaars. Zij leveren nu aan een kippenfarm in de Oekraïne, een van de grootste ter wereld, waar over een paar jaar continu 35 miljoen kippen zullen worden vetgemest. Nog goedkoper, nog efficiënter, met nog minder mankracht.

De bril van efficiency ziet alleen de volgende stap. Experts gaan niet uit van een eindplaatje. Toch is het interessant om de lijn wel eens door te trekken. Wat is dan de toekomst van de landbouw? Een voedselabriek waar alle benodigde grondstoffen zo perfect mogelijk worden omgezet in zo perfect mogelijke 'producten'. Grote flats waar voedsel wordt geteeld in etages van twintig verdiepingen, met farms waar 35 miljoen kippen op een paar hectare in 42 dagen tot filetjes worden opgekweekt, niet door mensen maar door robots.

Wat doet dit met de smaak? Met de relatie van mensen tot de natuur, met hun lichamelijke gezondheid. Technici hopen dat ook deze zaken technisch te fixen zijn. Door voeding bijvoorbeeld te verrijken en toegankelijker te maken. Zo zijn worteltjes tegenwoordig niet alleen voorgeschraapt verkrijgbaar, maar ook in poedervorm. Vijftig euro per potje. Een bedrijf in Amerika, Cyvex, doet dit met broccoli. BroccoPlus, heet het. Mensen lusten in deze artificiële tijden namelijk geen broccoli meer, en dat is jammer, want het bevat veel glucosinolaten, die goed zijn tegen kanker. Poeder helpt mensen om toch gezond te blijven. Overigens heeft het bedrijf ontdekt dat de aversie tegen broccoli genetisch bepaald is. Daarom verkoopt Cyvex nu ook 'superbroccoli', dat eiwitten bevat waarmee mensen die broccoli vies vinden zichzelf om de tuin leiden. Hyperbroccoli dus. Wie weet kunnen we die net als de hyperkip en de geschraapte worteltjes over een tijdje gewoon uit de 3D-printer halen.

De wereldwijde landbouwmachine zal uiterst efficiënt zijn, als het gaat om de kosten die binnen de prijs kunnen worden gebracht. De CO₂-huishouding zal misschien wel optimaal zijn, evenals de samenstelling van het voer. Maar veel kosten (verlies aan kapitaalvoorraden, zoals we in hoofdstuk 3 zagen), kunnen niet in de prijs worden verwerkt en worden dus elders afgewenteld. Denk aan de uitputting van oerwouden, van de visgronden, de bodemkwaliteit.

Ook boeren zullen verdwijnen. Wat dat betekent voor arme landen met een grote plattelandsbevolking... zij zullen zich erop moeten voorbereiden dat de massale migratie naar de sloppenwijken van de stad alleen maar zal doorgaan. De meeste economen durven het niet zo te noemen, maar in feite is er een enorme klasse aan het ontstaan van 'onbruikbare' mensen, die niet kunnen meekomen met de dynamiek.

In het vorige hoofdstuk heb ik betoogd dat het technische systeem zichzelf uitbreidt. In dit hoofdstuk wil ik beschrijven waar het door wordt voortgedreven, en dat is: efficiëntie. Ik laat eerst zien dat efficiëntie de voorkeur heeft voor een monocultuur. Vervolgens hoe het doel van efficiëntie uiteindelijk alle andere doelen uitholt, zodat er uiteindelijk alleen nog iets oppervlakkigs overblijft als geluk of tevredenheid.

De landbouw is maar één van de vele domeinen waar we dit terugzien. Het kan bijna niet anders of wij hebben allemaal wel onze eigen botsingen met het ideaal van efficiency, in het groot of in het klein. De eindeloze reorganisaties op de werkvloer, waar een bepaald model belangrijker is dan respect voor de individuele werknemer. Of het moeras waar je in verzeild raakt als je belastingaanslag niet klopt, en je allemaal mensen aan de lijn krijgt die je best willen helpen, maar die dat op het laatste moment toch niet kunnen omdat de computer dat niet toestaat. Of die keer dat je met je hele gezin, plus logé, per bus naar het strand wil, waardoor je vier extra OV-chipkaarten moet kopen, die allemaal een boete krijgen omdat de uitcheckpaal het niet doet. Waardoor het tegoed op al die kaarten op is, zodat je op de terugweg de bus niet in kan.

Dat zijn allemaal aspecten van Techniek, zegt Ellul, het technische systeem dat zichzelf uitbreidt en waar wij ons aan moeten aanpassen. We begonnen niet voor niets met de landbouw, omdat dit heel goed illustreert wat een van de belangrijkste eigenschappen is van het technische systeem: het wil homogeniteit. Anders gezegd, omdat het efficiëntie zoekt, beweegt het zich altijd richting monocultuur. Maar dat is niet altijd gezond.

Deze relatie tussen de efficiëntie en de gezondheid van een systeem is belangrijk. Daar moeten we even bij stilstaan. Neem een complex ecosysteem zoals het tropisch regenwoud. Daarin hebben planten,

dieren, materie en energie allemaal een eigen rol. De gezondheid van dit ecosysteem is niet af te meten aan de dikte van de bomen, het aantal groene leguanen dat er huist of de hoeveelheid CO₂ die wordt opgeslagen. Nee, het gaat om de levensvatbaarheid van het geheel. Die is afhankelijk van twee eigenschappen: efficiëntie en veerkracht.

Zonder efficiëntie – de capaciteit om genoeg materie en energie te genereren – zou een oerwoud niet kunnen functioneren. Maar zonder veerkracht – het vermogen om zich te herstellen na bijvoorbeeld een droge periode of een bepaalde bomenziekte – zou het snel uiteenvallen. De veerkracht van een oerwoud wordt groter naarmate er meer diversiteit is aan plant- en diersoorten, inclusief genetische diversiteit binnen soorten, en er meer dwarsverbanden bestaan. Maar let op: dat gaat ten koste van de efficiëntie. Er is dus een balans nodig.

Bij een monocultuur is die balans er niet. Een monocultuur is wel veel efficiënter dan een oerwoud, het levert veel meer oogst op. Maar het is ook kwetsbaarder. Een land waar over honderden kilometers slechts één variëteit genetisch gemodificeerd katoen wordt verbouwd, kan enorm winstgevend zijn. Maar er hoeft maar één nieuwe schimmel te ontstaan, of één seizoen te veel te regenen of het systeem stort in – en talloze boeren zijn failliet. Een oerwoud daarentegen kachelt miljoenen jaren door, de diversiteit maakt het mogelijk zich voortdurend aan te passen aan veranderende omstandigheden. Zo zien we dat de natuur in de loop der tijd altijd uitkomt op een balans tussen veerkracht en efficiëntie.

Stabiele systemen, of het nu natuurgebieden, financiële markten of landbouwsystemen zijn, moeten dat ook hebben. Maar in de technische maatschappij is het enige dat uiteindelijk altijd de doorslag geeft: efficiëntie. Dat gaat meestal ten koste van diversiteit.

Terug naar de voedselmachine. Ook daar geeft efficiëntie de doorslag. Met zoveel honger in de wereld moeten we immers de productie zo veel mogelijk opschroeven! Daardoor stevenen we af op een enorme monocultuur. Volgens de Food and Agriculture Organisation van de VN is in de afgelopen eeuw de genetische diversiteit van landbouwgewassen vier keer zo klein geworden. Niet meer dan twaalf gewassen en veertien diersoorten vormen tegenwoordig meer dan 80 procent van al het eten op aarde. Ook de variatie binnen variëteiten en rassen neemt af. Genetische erosie, heet dat.

Maar ook in economische zin neemt de diversiteit en daarmee de veerkracht van boeren af. Om de noodzakelijke investeringen te kunnen doen, in pesticides, kunstmest, machines of zaad, moeten ze steeds meer lenen. Ze worden bovendien afhankelijk van de kleine groep spelers die de toegang tot dit kapitaal bieden. Zes multinationale ondernemingen beheersen 60 procent van de zaadmarkt en 75 procent van de agrochemische markt.

Maar gebeurt er cultureel gezien niet hetzelfde? Traditionele vormen van kennis en ervaring verdwijnen. Hoe technischer en intensiever de landbouw wordt, hoe minder banen het creëert en hoe heviger de trek naar de stad zal zijn. Ontwikkelingslanden hebben wat dat betreft de hele (bloedige) weg die het Westen daarin is gegaan nog voor de boeg. Maar ook op het vlak van gezondheid gaat dat gevolgen hebben. Mensen raken in de stad volledig losgesneden van de natuur. De enorme consequenties die dat heeft voor gezondheid van individuen en gemeenschappen, en voor zingeving... daar begint men in het Westen nu pas over na te denken.

Nederland is koploper op het gebied van landbouwtechnologie, en is daarmee een van de grote aanjagers van dit project om de wereldwijde landbouw om te vormen tot productiemachine. In werkelijkheid zal dit project, utopisch als het is, nooit slagen, omdat het

onderweg zal vastlopen door de crises die erdoor ontstaan. Maar voorlopig is het wel de weg die de landbouw gaat. En daarmee is het een voorbeeld van wat het technische systeem eigenlijk met alle domeinen van het leven wil doen.

We hebben gezien dat Techniek iets anders is dan de een of andere technologie of machine. Maar, schrijft Ellul, de machine is wel het ideaal van Techniek. Het technische systeem wil de wereld veranderen in een machine. Het uitstapje naar de landbouw laat goed zien hoe dat werkt. In veel beleidsstukken worden boeren vooral gezien als obstakel op weg naar meer productie. Het is niet omdat het niet anders zou kunnen, maar omdat het hele complex van belanghebbenden, van technici tot beleidsmakers en investeerders, zich neerlegt bij de eisen van de markt en daardoor alleen maar met voorstellen komt die leiden tot groei.

En zo drijven de drie beloften van de hyperrealiteit ons in de richting van een geconcentreerd, monocultureel systeem, waar uiteindelijk alleen efficiëntie bepalend is. Onze economie wordt steeds grootschaliger, onze controlesystemen worden steeds fijnmaziger en onze gemeenschappen maken plaats voor een massa die bestaat uit losse individuen. Dat gebeurt niet omdat we er bewust voor kiezen, maar omdat we met elkaar systemen hebben opgetuigd die hun eigen wetmatigheden hebben. En die systemen zien onze cultuur, onze diversiteit, onze 'suboptimale' boeren, onze irrationele gevoelens, enzovoorts, steeds meer als obstakel op weg naar efficiëntie, op weg naar een machine.

De machine vraagt niet wat zinvol is, of goed, maar alleen wat nuttig is. Maar nuttig voor wat... dat verdwijnt uit beeld naarmate de wereld nuttiger in elkaar zit. In de woorden van Ellul: 'Tegenwoor-

dig is alles middel geworden. Er is geen doel meer. Wij weten niet meer, waarheen wij op weg zijn. Wij hebben onze gemeenschappelijke doeleinden uit het oog verloren, en wij beschikken over onmetelijke middelen. [...] Zo is de mens, die oorspronkelijk het doel was van elk menselijk stelsel, dat zich bezighield met de middelen, de mens, die nog steeds in politieke discussies geproclameerd wordt als doel, in werkelijkheid volkomen geworden tot middel van juist die middelen, die hem moesten dienen: bijvoorbeeld de economie of de staat. [...] In onze wereld moet alles dienen, d.w.z. middel zijn. De kunst en alles wat 'nutteloos', doel in zichzelf, was, moet zich schikken naar de noodzaak van het 'nut'. Wat niet ergens toe dient, moet verwijderd worden en weggeworpen.'

De enige agenda van het technische systeem is het vermeerderen van de middelen. Het wil één ding: voortschrijden. Het wil de sterren kennen en de bospaadjes door de Amazone. Dat criminaliteit verdwijnt en dat geen kind meer z'n hoofd stoot. Dat alle plant- en diersoorten in kaart worden gebracht en gepatenteerd, en het liefst ook onze relaties. Dat Mars wordt gekoloniseerd en ziektes worden uitgebannen.

De machine richt zich ook op de mens. Want ook de mens kan efficiënter. Hij kan veel gezonder en veel sterker, hij kan stabiel en gelukkiger. Steeds meer menselijke eigenschappen worden benaderd als problemen die opgelost moeten worden. Een nieuwe aanpak op dit gebied is gamificatie, zoals dat heet. 'De realiteit motiveert ons niet effectief genoeg,' zegt game-expert en internetgoeroe Jane McGonigal. 'De realiteit is niet gemaakt om het maximale uit ons te halen.' Daarom hebben we games nodig. Als we via onze telefoon punten en prijzen en andere prikkels zouden krijgen om ons gedrag te verbeteren, om te gaan stemmen, duurzaam te leven en

een petitie te tekenen tegen uitbuiting in de kledingindustrie, zou de wereld veel beter kunnen zijn. Dat werkt veel efficiënter dan al die halfbakken campagnes van de overheid.

We worden gezien als radertjes, gemaakt om efficiënt te draaien. En dat kan het best als we worden benaderd met dingen die fijn voelen en leuk zijn. Het nadeel is dat het dan wel veel moeilijker wordt om serieus in actie te komen tegen uitbuiting in de kledingindustrie, om nog even bij dat voorbeeld te blijven. Het zou een hoop tijd kosten om uit te zoeken hoe het zit, en die hebben we niet, laat staan de wilskracht die ervoor nodig is om onze koopgewoontes aan te passen. Het moet wel leuk blijven!

Zo zijn we weer terug bij waar dit boek mee begon: de hyperrealiteit. De hyperrealiteit is de showroom van de geluksmachine, zou je kunnen zeggen, van het technisch-economisch systeem dat de wereld wil ordenen. De geluksmachine wil een laag creëren, over de chaos van de natuur heen, waar alles *smooth* en *frictionless* werkt, om met Apple te spreken. Eén groot Dubai: een droomstad in de woestijn, met alleen maar geslaagde jonge mensen, omringd door spiegelglas, met perfect opgespoten stranden. Een stad die echter alleen kan bestaan door veel olie te verkopen, akkers in Afrika over te nemen en arme Aziaten in te vliegen die voor een hongerloon het werk doen.

De geluksmachine is een utopisch project. Ze kan nooit de grenzen van de realiteit opheffen. Bovendien parasiteert ze op die realiteit, en dat kan nooit lang duren. Uiteindelijk zal de geluksmachine tegen de muren van de realiteit lopen. Maar vooralsnog zijn we bezig om er toch in te geloven en geven we de geluksmachine de ruimte om steeds verder uit te breiden.

De machine moet worden geautomatiseerd, want dat is goedkoper en efficiënter. Van melkveeboeren tot boekhandelaars, tot schoon-

makers en bejaardenverzorgers, allemaal moeten ze vrezen voor hun baan. Zelfs soldaten kunnen zich beter later omscholen tot systeembeheerders. De Amerikaanse luchtmacht wil over dertig jaar namelijk een volledig autonome vloot hebben, bestaande uit onbemande vliegtuigen die niet alleen zelf kunnen schieten, maar zelfs zelf kunnen beslissen of ze moeten schieten. Want robots kunnen dat veel efficiënter dan mensen en hebben geen last van posttraumatische stress.

Het idee dat robots zo veel macht krijgen, vinden mensen eng. Maar er is één ding enger dan robots: mensen die zich gedragen als robots. Politici die alleen nog maar plannen goedkeuren als ze goed zijn voor de efficiëntie van de economie. Of regisseurs van intelligente praatprogramma's die een computer hebben om te berekenen wie er in beeld moet komen om te voorkomen dat mensen wegzappen. Of buschauffeurs die niet willen vertellen waar je uit moet stappen, omdat ze vinden dat je maar naar de mevrouwensystem uit de computer moet luisteren.

Automatisering is dus meer dan digitalisering. Ook mensen laten zich automatiseren. Maar de nieuwste digitale technologieën zijn wel een krachtige versterking van de geluksmachine. Softwareprogrammeurs werken aan auto's die zelf rijden, aan online webshops die berekenen wat het volgende boek is dat we moeten lezen, aan apps die vertellen met wie we moeten eten en aan brillen die ons beeld aanvullen met achtergrondinformatie. 'Autonoom zoeken', noemt Google dat: ongevraagde kennis, fotoherkenning, websites en shoptips, allemaal op je netvlies, op basis van je profiel en je locatie. Zodat je nooit meer iets hoeft te vergeten en nooit meer een restaurant hoeft mis te lopen dat perfect bij jouw voorkeuren past.

Alles draait om gemak. Google ontwikkelt zich tot Mijn Persoonlijke Superassistent, die volledig ter beschikking staat van mij en

mijn voorkeuren. Door alle kennis in de wereld te verzamelen, te indexeren en transparant te maken belooft het alles in het leven te optimaliseren. Ik wil het goedkoopste ticket naar het beste hotel aan het witste strand, waar de tofste mensen zijn en de hoogste golven. Ik wil niet verdwalen en niet in de rij staan, en ik wil naar de hipste restaurants, zonder te dik te worden. Ik wil overigens wel in verbinding blijven met mijn sociale contacten, want ik vind vakantie pas leuk als ik erover kan praten en mijn foto's snel en naadloos met iedereen kan delen. Welnu, Google kan dit regelen en het liefst voordat ik zelf heb bedacht wat ik wil.

Alles wordt optimaal, specifiek afgestemd op mij. Welke belangen erachter zitten, wie precies waarvoor betaalt, dat is onzichtbaar, want wat uiteindelijk in het klein het middelpunt is van deze geluksmachine, is mijn eigen ik. Ik en mijn verlangens. Als efficiëntie het enige criterium is voor deze machine, dan worden uiteindelijk mijn diepste instincten doorslaggevend. En mijn diepste instincten zijn die van een baby: die vindt de wereld eng en koud en wil dus alleen maar warmte, veiligheid en eten. Als het maar behaaglijk is.

Dit doet me ergens aan denken. Het lijkt verdacht veel op de maatschappij die Aldous Huxley al in 1931 beschreef in zijn boek *Brave New World* (*Heerlijke Nieuwe Wereld*). Hij beschrijft daarin een dictatuur, maar dan zonder marteling en onderdrukking, want iedereen is tevreden. Er is geen pijn en geen lijden, seks is vrij te krijgen, en in hun vrije tijd gaan mensen naar de feelies, de cinema met synthetische muziek en zelfs met voeffecten. Virtual reality *avant la lettre*. Gezinnen bestaan niet, want kinderen komen netjes uit de fabriek, waar ze worden opgekweekt en afgericht om tevreden te zijn met de positie die ze naar gelang hun kaste later zullen gaan innemen. En wie zich dan nog niet happy voelt, krijgt gratis soma van de staat, een middeltje dat gelukkig maakt zonder bijwerkingen.

Tegen het einde van het boek ontspint zich een prachtig gesprek tussen een 'wilde', een man die nog is opgegroeid tussen de indianen en daar Shakespeare las, en Mustapha Mond, de 'plaatselijke wereldbeheerder voor Europa'. De wilde is geschokt om te zien hoe de maatschappij is geworden en heeft zojuist geprobeerd een bak soma voor delta's, een arbeiderskaste, uit het raam te kieperen. De wereldbeheerder wil een onderhoud met hem: wat is er nu mis met een regering die iedereen gelukkig maakt? Hoe kun je hier nu tegen zijn? Het is een vraag die we moeten kunnen beantwoorden als we willen voorkomen dat we zelf verstrikt raken in een geluksmachine.

9

HEERLIJKE NIEUWE WERELD

*Hoe Mustapha Mond aan de wilde uitlegt waarom
er in de Heerlijke Nieuwe Wereld geen plek
is voor lijden en verdriet.*

‘De wereld is nu stabiel’, zei Mustapha Mond tegen de wilde. ‘De mensen zijn gelukkig; ze krijgen wat ze begeren, en ze begeren nooit wat ze niet kunnen krijgen. Ze hebben het goed; ze zijn veilig; ze zijn nooit ziek; ze zijn niet bang voor de dood; ze weten gelukkig niets van hartstocht en ouderdom; ze worden niet lastiggevallen door moeders of vaders; ze hebben geen vrouwen, kinderen of minnaars die hun heftige emoties bezorgen; ze zijn zo afgericht dat ze zich vrijwel niet anders kunnen gedragen dan ze zich behoren te gedragen. En mocht er iets mis gaan, dan is er soma. Die u in naam van de vrijheid uit het raam bent gaan gooien, mijnheer de wilde. Vrijheid!’ Hij lachte. ‘U dacht dat delta’s zouden weten wat vrijheid is! En nu denkt u dat ze *Othello* zouden begrijpen! Die is goed!’

De wilde bleef even zwijgen. ‘En toch,’ hield hij koppig vol, ‘is *Othello* goed, *Othello* is beter dan die feelies.’

‘Natuurlijk’, stemde de beheerder toe. ‘Maar dat is de prijs die wij voor de stabiliteit moeten betalen. Je moet kiezen tussen geluk en wat de mensen hoge kunst plachten te noemen. Wij hebben de hoge kunst opgeofferd. In plaats daarvan hebben wij de feelies en het reukorgel.’

‘Maar die betekenen niets.’

‘Ze betekenen zichzelf; ze betekenen voor het publiek een heleboel aangename gewaarwordingen.’

De wilde schudde het hoofd.

(Het gesprek komt op God. Mond citeert een boek over godsdienst, dat hij op de lijst verboden boeken heeft gezet. Volgens dat boek worden mensen godsdienstiger als ze hun verlangens en afleidingen achter zich laten, als ze ouder worden en ontdekken dat ze iets nodig hebben dat blijvend is. Dat soort gevoelens komen nu gelukkig niet meer voor, legt Mond uit.)

‘Wij hebben nu jeugd en welvaart tot het eind toe. Wat volgt daaruit? Dat wij blijkbaar onafhankelijk van God kunnen zijn. Godsdienstig gevoel is overbodig. Waarom hebben wij rust nodig, als onze geest en ons lichaam behagen blijven scheppen in activiteit? Troost, als wij soma hebben? Iets onwrikbaars, als er een maatschappelijke orde is?’

‘Dus u denkt dat er geen God is?’, vroeg de wilde.

‘Nee, ik denk dat er zeer waarschijnlijk wel een is.’

‘Maar waarom...?’

Mustapha Mond viel hem in de rede. ‘Maar hij openbaart zich op verschillende wijzen aan verschillende mensen. In de premoderne tijd openbaarde hij zich als het wezen dat in deze boeken wordt beschreven. Nu...’

‘En hoe openbaart hij zich nu?’ vroeg de wilde.

‘Tja, hij openbaart zich nu als een afwezigheid; alsof hij er helemaal niet was.’

‘Dat is uw schuld.’

‘Noemt u het de schuld van de civilisatie. God is niet verenigbaar met machines en wetenschappelijke geneeskunde en universeel geluk. Je moet kiezen. Onze civilisatie heeft machines en geneeskunde en geluk gekozen. Daarom moet ik deze boeken in de brandkast sluiten. Ze zijn vies. De mensen zouden schrikken als...’

De wilde onderbrak hem. ‘Maar is het niet natuurlijk het gevoel te hebben dat er een God is?’

‘U zou net zo goed kunnen vragen of het natuurlijk is je broek met een ritssluiting dicht te maken’, zei de beheerder sarcastisch.

‘Men gelooft iets omdat men ertoe is opgevoed het te geloven.’

‘En toch,’ hield de wilde vol, ‘is het natuurlijk in God te geloven wanneer je alleen bent – helemaal alleen, in de nacht, als je aan de dood denkt...’

‘Maar de mensen zijn tegenwoordig nooit alleen’, zei Mustapha Mond. ‘Wij brengen hun een afkeer van de eenzaamheid bij; en wij richten hun leven zo in dat het bijna onmogelijk voor hen is ooit alleen te zijn.’

‘Maar als u een God had zou u een reden hebben om de dingen geduldig te dragen. Dat heb ik bij de indianen gezien.’

‘Dat geloof ik graag’, zei Mustapha Mond. ‘Maar wij zijn nu eenmaal geen indianen. Een geciviliseerd mens hoeft niets te verdragen dat werkelijk onplezierig is.’

‘Maar zelfverloochening dan? En alles wat edel en mooi en heldhaftig is?’

‘Beste jonge vriend,’ zei Mustapha Mond, ‘de civilisatie heeft volstrekt geen behoefte aan edelaardigheid of heldhaftigheid. Die dingen zijn symptomen van politieke ondoelmatigheid. In een behoorlijk georganiseerde maatschappij als de onze krijgt niemand gelegenheid om edel of heldhaftig te zijn. De omstandigheden moeten volkomen onstabiel worden vóór die gelegenheid kan ontstaan. Maar de mensen worden zo afgericht dat ze alleen maar kunnen doen wat ze behoren te doen. En mocht er door een ongelukkig toeval toch iets onplezierigs gebeuren, dan is er altijd nog soma, dat je een vakantie van de feiten kan bezorgen. En er is altijd soma om je woede te kalmeren, om je met je vijanden te verzoenen, om je geduldig en lijdzaam te maken. In het verleden kon je die dingen alleen door grote inspanning en na jaren van strenge morele oefening bereiken. Nu slik je twee of drie halvegramstabletten en klaar ben je. Iedereen kan tegenwoordig deugdzaam zijn. Je kunt minstens de helft van je moraliteit in een flesje bij je dragen. Christendom zonder tranen – dat is soma.’

‘Wat u nodig hebt, is voor de verandering iets met tranen. Niets kost hier genoeg. Nog afgezien van God – ofschoon God er natuurlijk een reden voor zou zijn – zit er niet iets in gevaarlijk te leven?’

‘Daar zit heel veel in’, antwoordde de beheerder. ‘Bij mannen en vrouwen moeten de bijnieren af en toe worden geprikkeld.’

‘Wat?’, vroeg de wilde, niet begrijpend.

‘Dat is een van de voorwaarden voor een volmaakte gezondheid. Daarom hebben wij de Hevige Hartstochtsurrogaat-behandeling verplicht gesteld. We doordringen het hele organisme met adrenine. Het is het volledige fysiologische equivalent van vrees en woede. Alle tonische resultaten van het vermoorden van Desdemona en het vermoord worden door Othello, zonder een van de ongemakken.’

‘Maar ik houd van de ongemakken.’

‘Wij niet’, zei de beheerder. ‘Wij doen de dingen liever op ons gemak.’

‘Maar ik wil geen gemak. Ik wil God, ik wil poëzie, ik wil echt gevaar, ik wil vrijheid. Ik wil goedheid. Ik wil zonde.’

‘Feitelijk’, zei Mustapha Mond, ‘eist u het recht op om ongelukkig te zijn.’ Hij haalde de schouders op. ‘U doet maar.’

III.

ZINDERENDE VRIJHEID

10

OVER DOELEN EN MIDDELEN

Hoe ons probleem ook te formuleren is in termen van doel en middel, wat uiteindelijk neerkomt op waar we ons vertrouwen op stellen, oftewel waar we in geloven.

Er was eens... een man die een pact sloot met de duivel. Althans, zo gaat de legende die in de loop der eeuwen in verschillende versies is beschreven. Het was een verveelde man, die was uitgekeken op zijn saaie bestaan. De man heette Faust. Hij besloot zijn heil te zoeken bij magie, en warempel, de duivel verscheen. Die bood hem alle kennis en geluk die hij verlangde, maar wel in ruil voor zijn ziel op het moment dat hij het zou hebben gevonden. Faust stemde toe en verkreeg alles wat zijn hartje begeerde. Roem, seks, macht, in de verschillende versies probeerde hij alles uit, en in de versie van Goethe kreeg hij zelfs de macht over het drukken van geld. Aan het eind vindt Faust het geluk, hij vindt de totale vervulling – maar dat is het moment dat de duivel hem komt halen. Met andere woorden: zodra hij alles bezit wat hij begeert, is hij zichzelf kwijt.

Het verhaal laat zien dat het uitmaakt welke macht we aanroepen om een bepaald doel te bereiken. Het middel dat we kiezen om gelukkig te worden, kan een eigen dynamiek in gang zetten die ons doel uiteindelijk uitholt. Dit doet me denken aan mijn verhaal tot nog toe. Deel 1 en 2 ging over een hyperrealiteit die ons van alles belooft, maar uiteindelijk opzadelt met het tegenovergestelde: een geluksmachine die onze vrijheid om onze behoeften te bevredigen juist van ons afneemt.

Ik wil dit nog eens vertellen, maar dan in termen van doel en middel. Zo wordt het duidelijk wat er precies misgaat, en hoe het anders kan. Bovendien wordt dan in één keer duidelijk dat de problemen om ons heen niet het gevolg zijn van een verkeerde organisatie, maar van een keuze waar we ons vertrouwen op stellen, kortom, waar we in geloven.

Toen ik een paar jaar geleden door India reisde, bezocht ik in Mumbai een huis waar Mahatma Gandhi tachtig jaar geleden heeft gewoond. Het is nu een soort museum waar ik me gek genoeg niets meer van herinner op één enkele spreuk na in een lijstje dat ergens achteloos aan een paal was opgehangen. De zin luidde: ‘Doel en middel moeten inwisselbaar zijn.’ Ik vond het een diepe wijsheid, waar ik lang over moest nadenken en die me niet meer heeft losgelaten.

Het was een belangrijk principe van Gandhi, leerde ik later. Hij haalde zijn inspiratie ervoor grotendeels uit de Bergrede van Jezus. Als een vreedzame samenleving je doel is, kan geweld niet je middel zijn. Als een liefdevolle samenleving je doel is, kan partijschap niet je middel zijn. Als tevredenheid je doel is, kan consumentisme niet je middel zijn.

Op internet is een heel mooi boek te downloaden van Gandhi zelf, *Satyagraha in South Africa*, waarin hij terugblijkt op zijn vroege strijd voor burgerrechten toen hij nog advocaat was in Zuid-Afrika, kort na 1900. Daarin benadrukt hij keer op keer dat waarheid en rechtvaardigheid niet alleen ons doel moeten zijn, maar ook de weg die we kiezen. ‘We zijn slechts de instrumenten van de Almachtige Wil’, schrijft hij. ‘Zodoende zijn we vaak onwetend over wat ons vooruit helpt of wat ons juist belemmert. We moeten ons daarom

tevreden stellen met alleen het kennen van de middelen. Als die puur zijn, kunnen we zonder angst het doel voor zichzelf laten zorgen.'

Dat is natuurlijk ontzettend lastig. Elke ideologie, of dat nu communisme, kapitalisme of het Zuid-Arabische wahabisme is, is diep overtuigd van een stralende toekomst, vol vrede, voorspoed, respect of harmonie en goedkope biefstuk voor iedereen. Zo overtuigd, dat wat betreft de middelen een oogje wordt dichtgeknepen, waardoor telkens weer dat mooie doel uit de handen glipt. Daarom heeft het ook geen zin om een bepaalde stroming te steunen 'omdat ze zo'n mooi doel' hebben, want iedere stroming heeft een mooi doel. Zelfs extreem-rechts wil veiligheid, welvaart en een gezonde gemeenschap. Mooie idealen. Maar zij, en wij ook, durven het meestal niet aan om, zoals Gandhi zegt, 'het doel voor zichzelf te laten zorgen.' Ze willen de kortste weg, maar dat gaat altijd ten koste van mensen.

Voor premoderne mensen hoorden middelen en doelen veel sterker bij elkaar. Dat zien we bijvoorbeeld bij Aristoteles: ons geluk, schreef hij, is gelegen in het deugdzame leven op zichzelf. Met andere woorden: je kunt het goede leven nooit bereiken met slechte middelen. In de moderne tijd zijn doel en middel veel meer van elkaar losgeweekt. Omdat de wetenschap geen waardeoordeel meer wilde vellen over wat goed was en wat niet, ging men zich in de tijd van de Verlichting vooral richten op de methode. Het gaat niet meer om het waarom, om wat echt of nep is of goed of fout, maar om het hoe. Wat we daar dan mee gaan doen, dat zien we daarna wel. Moderne mensen zijn, met een technische en wiskundige blik op de wereld, meer en meer zaken louter als instrumenten gaan zien, als middelen. Die moeten we verzamelen en vergroten om vervolgens onze doelen te bereiken. Problemen die daarbij ontstaan gaan we later wel oplossen, als we nog meer middelen heb-

ben. Aldous Huxley begreep dit. Nog voor zijn bestseller *Brave New World* schreef hij een boek met de titel *On Ends and Means* (*Over doelen en middelen*), waarbij hij precies ditzelfde mechanisme uitlegt.

Bij elkaar levert dit een samenleving op die bulk van de middelen, maar geen doelen meer heeft om voor te gaan. Alles wat we aanraken, wordt een middel. Een wereld die bestaat uit middelen, maar geen doelen meer heeft – dat is een andere definitie van een roes, van een hyperrealiteit waarin we als individuen langs elkaar heen leven, bedolven onder goederen en beelden die ons vervulling geven van verlangens die in werkelijkheid precies het omgekeerde zijn van wat we eigenlijk zochten.

Voor de duidelijkheid: het woord ‘middel’ is op verschillende manieren te interpreteren. Middel betekent de route, de wijze waarop, de methode die we volgen om een doel te bereiken. Maar het betekent ook ‘middelen’, in meervoud, de zaken die we sinds de moderne tijd verzamelen om daarmee iets in gang te kunnen zetten. Dat klinkt veel concreter, maar dat hoeft niet, want ook bepaalde kennis, of een bepaalde status, valt onder het begrip middelen, zoals het woord ‘machtsmiddelen’ al duidelijk maakt. Het zijn goederen of verworvenheden die ons in staat stellen tot iets. Wanneer deze middelen datgene vormen waar we op vertrouwen om bij ons doel te komen, vallen de betekenissen samen. En dat is precies wat de moderne mens steeds meer is gaan doen. Daarom gebruik ik de woorden middel en (machts)middelen door elkaar.

Denk aan geld en economische groei. Niemand zal zeggen dat groei een doel op zich is. Nee, het is een middel tot welvaart, uiteraard. We moeten groeien omdat we dán... banen kunnen creëren, het milieu kunnen beschermen, de vrede kunnen bewaren. Groei is natuurlijk maar een middel. Maar het is wel een noodzakelijk middel.

Maar dan gebeurt er iets. Als een middel noodzakelijk wordt gevonden, begint er vaak een blikvernuwing op te treden. Dan beginnen we, zonder te merken wat we doen, heel langzaam onze moraal op te schuiven. Maar ook het doel verandert heel subtiel. In plaats van welvaart (in brede zin) gaan we ons richten op rijkdom, in enge zin. En uiteindelijk zal dat zo versmallen dat uiteindelijk het middel zelf (geld) de plek van het doel heeft ingenomen. Het middel is het doel geworden.

Hetzelfde gebeurt met veiligheid. Een mooi doel. Maar als het doel bedreigd wordt, grijpen we naar de middelen die we hebben en gaan we die als onbetwistbaar beschouwen. Aan de controlesystemen mag niemand tornen. Ook hier wordt het doel, veiligheid, langzaam versmald tot het 'reduceren van risico's'. Aan het eind van het proces is het middel, controle, het doel geworden.

Met onze zoektocht naar relaties om bij te horen gebeurt hetzelfde. Als we onze hoop stellen op het middel status, formuleren we het doel in steeds smallere termen. In plaats van relaties, richten we ons op erkenning, en erkenning vervangen we langzaam door succes. Het middel is een doel op zich geworden.

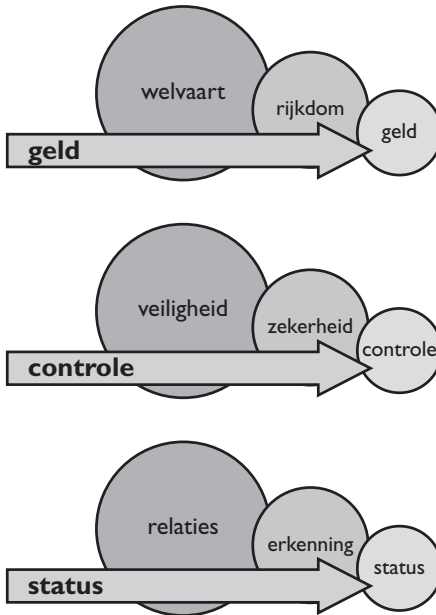

De blikvernuwing door de systemen die we zelf hebben bedacht, lijkt op de blikvernuwing die we in primitieve samenlevingen zien. Angst speelde een grote rol in hun religies. Mensen stonden, in geval van dreiging, een deel van hun macht af aan wat ze zagen als hogere machten, afgoden, gesymboliseerd door een beeld. Dat leidde tot een daadwerkelijke verering, waar normen en waarden voor werden aangepast. De godheid werd de baas, het middel kwam op de troon. Zo vond ineens de hele stam, na drie misoogsten, dat de sjamaan gelijk had en dat jij je oudste dochter aan een paal moest vastbinden om haar, na haar dronken gevoerd te hebben en de prehistorische rumba te hebben gedanst, de keel door

te snijden, voor de paal die was gebouwd in de vorm van een penis. Dat was goed, sterker nog, het moest, want anders zou de godheid het niet laten regenen. En zonder regen geen welvaart. Maar je kunt je afvragen of het binnen de definitie van welvaart past als het de volgende dag wel regent, maar je dochter geen hoofd meer heeft.

Schema: hoe middelen een doel op zich worden

In onze seculiere tijd geloven we niet meer in goden. Maar stiekem zijn er wel machten die bepalen hoe de samenleving gestructureerd moet worden. En wij kunnen erdoor in de ban raken. We worden niet alleen geleid door rationele overwegingen, we staan onder invloed van krachten die sterker zijn dan wij. Dat zien we in oorlogen,

waar vriendelijke burens opeens kunnen veranderen in monsters. Maar ook techneuten in Silicon Valley, bijvoorbeeld, zeggen eerlijk dat ze ontzag hebben voor techniek, omdat het zo veel sterker is dan ze kunnen bevatten. Ze vestigen er hun hoop op, maar zijn er tegelijkertijd soms ook bang voor.

De aanpassing van normen en waarden naar de wens van de machten kan tegenwoordig veel rationeler en systematischer gebeuren dan bij de primitieve godenkraam. Het is dus veel ingrijpender. Net als bij de oude goden wisselen vertrouwen en vrees elkaar af. We moeten nu bezuinigen op ontwikkelingshulp, anders keren de financiële markten zich tegen ons. We moeten Joint Strike Fighters kopen, ook al zijn we eigenlijk tegen de kernwapens die ermee vervoerd moeten worden, want anders spelen we niet meer mee in de NAVO. Dit zijn precies de primitieve goden, die in de bijbelse tijden werden beschreven als afgoden. De Mammon, de onrechtvaardige god van het geld, de Baäl, die in die tijd werd afgebeeld als een reusachtige fallus, of Moloch, de god van de oorlog, die kindoffers eiste, goden die volken in hun greep hadden en gruwelijke dingen lieten doen.

Er is een verband tussen afgoden en afbeeldingen. Zodra wij een afbeelding gaan maken van wat wij als autoriteit beschouwen, wordt het makkelijker om dat te verabsoluteren. Afgoden zijn beelden die een eigen leven gaan leiden en macht krijgen over ons. Het is niet voor niets dat in de Tien Geboden wordt verboden om afbeeldingen te maken van God. Dit brengt ons met een omweg terug bij de hyperrealiteit. De hyperrealiteit is namelijk een wereld die draait op beelden. Niet woorden, relaties en verhalen zijn richtinggevend in onze tijd, maar beelden, in de vorm van journaalbeelden, etalages, merken of financiële cijfers. Beelden zijn onbetwifelbaar, indringend en doorslaggevend voor wat we wel en niet geloven. Maar ze verbloemen dat we misschien wel precies

aan het verliezen zijn wat ons juist tot mensen maakt, namelijk: onze vrijheid.

Hiermee begeven we ons op het terrein van religie. Dat hebben we in het hoofdstuk over geld al even aangestipt. Volgens de theoloog Lesslie Newbiggin is religie 'dat wat uiteindelijk autoriteit heeft over een gelovige of een samenleving, zowel via normen en waarden als via de modellen en basispatronen waarmee de gelovige zijn of haar ervaringen bekijkt en organiseert.' Newbiggin voegt eraan toe: 'Wat mensen hun religie noemen kan in werkelijkheid een andere religie zijn dan wat uiteindelijk autoriteit heeft in hun denken en doen.'

De afbeeldingen die de hele dag door op ons worden afgevuurd, zijn afbeeldingen van de goden van onze tijd: geld, controle en succes, met alle ondergoden die daarbij horen, zoals jeugd, gezondheid, seks of rijkdom. De techniek die ons al deze middelen schenkt, is de oppergod, verheven boven iedere vorm van kritiek. Zeg maar eens tegen een groep mensen dat je kritisch bent over een mooi product van deze geluksmachine, zeg, de smartphone, en je ziet een golf van beroering door het publiek gaan. Mensen voelen zich aangevallen. De smartphone is heilig. De smartphone stelt ons in staat om zo veel dingen te doen. Ik heb zelfs contact met met tante in Australië! Ik kan ermee crowdfunden voor een goed doel in Zimbabwe! Het gaat me niet zozeer om de smartphone, maar om de passie waarmee mensen de techniek verdedigen. Nu God dood is, hebben we alleen nog maar de mens en de mens heeft alleen nog maar techniek om zijn hoop op te baseren. De smartphone – op zich niet meer dan een ding waar je dingen mee kunt doen – wordt het symbool, de afbeelding, de fetisj, van de god van de techniek.

Uiteindelijk, is mijn stelling, zullen onze goden hun mooie masker afdoen en zich tegen ons keren. Anders gezegd: als we niet uitkij-

ken, winnen we de hele wereld, maar verliezen we onze vrijheid. Dat is dus niet alleen een organisatorisch probleem. Het is een spiritueel probleem, waar we een spiritueel antwoord op moeten vinden.

11

DE SPIRITUALITEIT VAN DE WEG

Hoe we een mogelijke uitweg kunnen vinden in de spiritualiteit van Jezus, voor wie niet het doel het middel heiligt, maar het middel het doel.

Er was eens... nóg een man die een pact kreeg aangeboden van de duivel. Zijn naam was niet Faust, maar Jezus. Hij was op dat moment in de woestijn van Judea, om veertig dagen lang te vasten en zich te bezinnen op de taak die voor hem lag. Jezus leefde in een tijd van zware onderdrukking. De Romeinen waren heer en meester over het land. Kort voor zijn geboorte nog was heel Sepphoris, een stad in Galilea, door de Romeinen met de grond gelijk gemaakt. De inwoners werden gekruisigd of als slaaf verkocht. Het was een harde tijd waar geld, succes en macht keihard over de wereld raasden, nog niet zo perfectionistisch en wereldomspannend als nu, maar des te bloediger. De tijdgenoten van Jezus kozen voor verschillende oplossingen, die ons ook vandaag de dag bekend voorkomen. Het systeem verbeteren door te heulen met de vijand (Sadduceeën), zuiver de religieuze wet houden (Farizeeën), met een gewapende revolutie de Romeinen eruit knikkeren (Zeloten) of helemaal zen proberen te worden in een hutje op de hei (Essenen).

Deze Jezus trok dus de woestijn in, en daar verscheen de duivel aan hem, in de vorm van drie verleidingen. Drie verleidingen die op het eerste gezicht een beetje vreemd en onzinnig lijken. Waarom tover je geen brood op de plank als je honger hebt? Waarom spring je niet van de tempel om te laten zien hoe cool je bent? Waarom kniel je niet voor mij, dan krijg je macht over de hele aarde?

Wat nu opvalt, is dat ze precies aansluiten op de drie kernbehoeftes van de mens die we eerder hebben behandeld, namelijk materiële zekerheid, veiligheid oftewel beheersing, en erkenning. Deze drie behoeften zijn de voedingsbodem voor ons verlangen naar geld, macht en status. Wat is er mis mee om te eten? Om je status in te zetten om aanhang te krijgen? Om macht te verwerven? Daar kun je toch goede dingen mee doen?

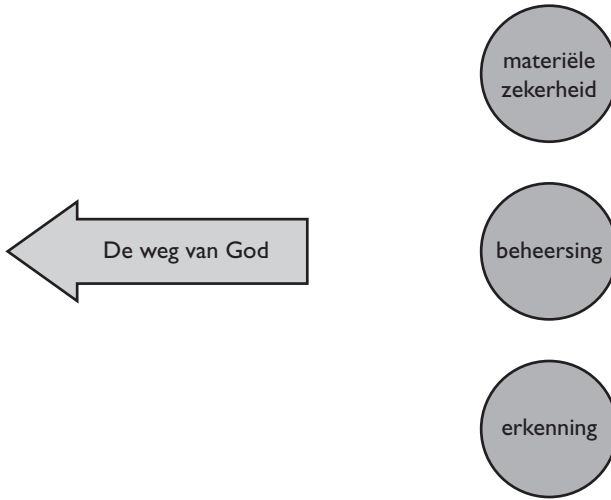
In feite wordt Jezus geconfronteerd met alles waar de geschiedenis van de mensheid op is gefundeerd, namelijk dat voor goede doelen alle middelen heilig zijn. Het is de grote leugen van de geschiedenis, weet Jezus. Hij wijst het resoluut af, telkens met de argumentatie dat hij alleen naar God luistert. Hij kent de belofte uit de Torah waar hij als gelovige jood aan vasthield: dat je alleen vervulling vindt wanneer je de regie uit handen geeft en de weg gaat van God, van de ware vrijheid. Jezus kiest niet voor de angst.

Sommige mensen vinden het misschien niet zo passend om het nu over spiritualiteit te hebben. Zeker niet christelijke spiritualiteit. Heeft juist de kerk zich in de geschiedenis niet vaak laten zien in de gedaante van een macht die mensen onder de duim houdt met angst? Ik wil er toch over spreken omdat ik denk dat de spiritualiteit van Jezus nooit bedoeld is als religie. Het is bedoeld als bevrijding van machten die ons gevangen houden. En daarmee kan het ons wijzen op een uitgang uit de machine, hoe irritant dat ook is voor ons, die vaak denken dat we ons als een baron van Münchhausen aan onze eigen haren uit het moeras kunnen trekken.

Bovendien meen ik dat we allemaal, of we ons nu gelovig noemen of niet, spirituele wezens zijn, die een ingebakken neiging hebben om ergens ons vertrouwen op te stellen, ook al is dat niet helemaal rationeel. We hebben allemaal bepaalde methodes, machten, middelen,

mensen of trucjes, waarvan we denken dat die ons kunnen helpen in het bereiken van onze doelen, onze behoeften dus. Volgens mij heeft iedereen dus een geloof. Kortom, we moeten discussiëren over welk geloof wel en niet gezond is. En welke middelen daarbij horen.

Schema: de drie verlangens die Jezus afwijst

Wat we nu kunnen leren van Jezus – die Gandhi mede inspireerde tot zijn doel-middelverhaal – is dat het doel niet de middelen heiligt, hoe mooi dat doel ook is. Het is andersom, de middelen heiligen het doel, sterker nog, de heilige middelen, de heilige weg, dat is het begin van het doel zelf. Daar begint, in de woorden van Jezus, het rijk van God, de wereld van sjaloom, het koninkrijk van de hemel. Het zal pas in de toekomst helemaal verwerkelijkt worden, maar het begint hier, midden in deze gewelddadige wereld. Maar dan volgens geheel eigen principes, die van buiten ons denksysteem komen. In plaats van verzamelen, gaat het om delen. In plaats van status, gaat het om gemeenschap. In plaats van overheersing, gaat

het om vertrouwen. Precies die mensen die worden uitgesloten door het systeem, staan centraal. Wie heerst, moet leren de ander de voeten te wassen. De armen staan vooraan, de lepralijders, de kinderen. Maar net zo goed de tollenaar of de vreemdeling die met de nek wordt aangekeken.

Het koninkrijk waar Jezus het in de evangeliën over heeft, is niet een geestelijk ideaal in de hemel. Het is een rijk dat volgens de bijbelschrijvers de hemel én de aarde zal omvatten. Het is te zien in het hier en nu. Het is een politiek woord, 'koninkrijk' is hetzelfde als 'rijk' in 'Romeinse Rijk', net zoals woorden als 'redder' en 'evangelie' politieke woorden van de Romeinen waren die bij de keizerverering hoorden. Dit rijk gaat lijnrecht in tegen het 'rijk van de wereld'. Het wereldrijk wordt namelijk bestuurd door de machten, de overheden en heersers die als God willen zijn.

Dit is natuurlijk een verhaal dat direct de elite uitdaagt. Jezus past met zijn rijk van de hemel niet in het rijk van de wereld. De stappen die Jezus zet op de ladder van succes gaan naar beneden. Terwijl hij zich beweegt richting het centrum van de religieuze en wereldse macht, legt hij al zijn macht af. De weg van Jezus is die van het afleggen van alle (machts)middelen. Zijn enige middel is een groepje mannen en vrouwen die hij onderwijs geeft. In een wereld die alleen maar denkt in termen van effect, middelen en macht, kiest Jezus voor een machteloosheid. Dat is revolutionair, want daarmee prikt hij de goddelijkheid van de bestaande orde door, van zowel de religieuze als de politieke elite. Het is helemaal niet gek dat die elites samen besluiten dat er maar één manier is om dit te stoppen: executie.

Girard, de sociaalwetenschapper, is onder de indruk van dit verhaal, juist omdat hij net zijn theorie aan het formuleren was dat

religie altijd gebaseerd is op mimetisch geweld en het buitensluiten van zondebokken. Tot het einde toe volgt Jezus zijn eigen verlangens niet, en iedere vorm van mimetische rivaliteit wijst hij af. Hij roept mensen op hem te volgen, maar je kunt geen rivaal van hem worden, zegt Girard, want hij stapt zelf opzij. Jezus wil met niemand concurreren en neemt de plaats in van de zondebok, de plaats van schaamte en uitsluiting. Tot het einde toe weet hij de macht van de machten te weerstaan, en ook de macht van het idee dat je doel dichterbij komt als je maar middelen verzamelt. Hij laat zich zonder verzet ophangen, niet uit zwakte, maar omdat hij een autoriteit heeft die sterker is dan de *survival of the fittest*. Hij is zo vrij dat hij zelfs niet aan zijn leven vasthoudt.

We kennen het opmerkelijke vervolg: er ontstaat een beweging van mensen die zeggen dat hij weer is opgestaan. Sterker nog: dat hij van God kwam, dat hij God zelf was. Dat is natuurlijk ongehoord, maar het gaat als een lopend vuurtje rond door het hele Romeinse Rijk. Het gaat de gelovigen om meer dan een eenmalig wonder. Dat zou hen nooit hebben gemotiveerd om zich ervoor te laten opvreten door de leeuwen in het Colosseum. Zij geloven werkelijk dat het mechanisme van rivaliteit en uitsluiting niet het laatste woord heeft, dat de dood niet het laatste woord heeft, dat we kunnen ontsnappen aan de wet van oorzaak en gevolg, wanneer wij stoppen met vastklampen aan de middelen en machten die we telkens weer aanroepen om maar niet iets te hoeven verliezen. Omdat er een God is die sterker is dan deze machten.

Moet je dit geloven om anders te kunnen leven? Dat is de grote vraag in het gesprek tussen gelovigen en ongelovigen. Ik denk dat je ook anders kunt leven zonder dit te geloven. Maar de vraag behoort eigenlijk te zijn: moet dit gebeurd zijn om de wereld daadwerkelijk te bevrijden van de machten die ons bedreigen? Kortom, waar vinden wij een autoriteit die ons echt kan bevrijden uit onze gevangen-

schap? Het is aan ieder voor zich om daar een antwoord op te vinden, om eerlijk te onderzoeken waar echte hoop te vinden is. Ik heb ervoor gekozen om mijn vertrouwen te stellen op dit bizarre verhaal.

Dat is ook wat iemand als Ellul doet. Ellul maakt op zijn twintigste een diepe godservaring mee. Hij blijft de rest van zijn leven verkondigen dat er vrijheid bestaat, omdat er meer is dan onze menselijke systemen. Het helpt hem in elk geval om niet depressief in zijn leunstoel weg te zinken door zijn eigen ernstige analyses.

Eigenlijk bekijkt hij de wereld altijd met twee brillen tegelijk, zou je kunnen zeggen. De ene bril is de bril van Marx, die hem met de neus op de materiële feiten drukt, op de armoede, de werkloosheid en de vervreemding, op de krachten die onze wereld kapot dreigen te maken. De andere bril is de bril van het geloof. God is volgens hem nooit te vangen in een religie of in een moraal. Dat is een poging om de vrijheid weer in een systeem te gieten. Niet religie, maar geloof is de tegenhanger van Techniek. Geloof is een zaak van liefde, als antwoord op Gods liefde, en dat is vrijheid. Maar tegelijkertijd kunnen we met de radicale, op geloof gebaseerde vrijheid anders in die systemen staan.

Zijn twee brillen zorgen ervoor dat hij eerlijk het kwaad in de ogen kan kijken, zou je kunnen zeggen. Zonder het te overgieten met een optimistische saus omdat het je anders te moeilijk wordt. Hij noemt dat 'dialectisch' denken, waarmee hij een oude term van Hegel en Marx een nieuwe invulling geeft. Sommige tegenstellingen kun je niet verzoenen door erover te theoretiseren, zegt Ellul, alleen door ze uit te leven. Het is geen toeval dat de eerste volgelingen van Jezus niet de mensen van de Leer of het Ideaal werden genoemd, maar de mensen van de Weg.

Kortom, spiritueel leven is meer dan mediteren en altijd glimlachend in de bus zitten. Het is leven vanuit dit geloof in de nieuwe, verdiepte realiteit, het leven dat we niet kunnen maken, manipuleren of beheersen, maar dat we van boven krijgen. Dan vinden we ook een identiteit die niet afhankelijk is van wat andere mensen van ons vinden, waarin we niet meer hoeven te luisteren naar wat voor angst dan ook. Hoe je dat praktisch zou kunnen maken, daar gaat het volgende hoofdstuk over.

12

TERUG NAAR DE REALITEIT

*Hoe het goede leven niet te vinden is in de gelikte hyperrealiteit,
maar in de weerbarstige werkelijkheid.*

We kijken eens goed rond over het plein. Aan drie zijden worden we omringd door grijze laagbouwflats van vijf hoog. Het ziet er niet al te jofel uit, de verf bladdert van de balkons. Een vrouw staat op haar balkon de was op te hangen, een ander scheldt in een vreemde taal haar kind uit dat niet uit de speeltuin wil komen. Twee jongens op hun scooter komen, zonder helm, de hoek om scheuren.

Aan een van de korte zijden van het plein staat een voormalig winkelblok met bovenwoningen. Daar wonen wij. Als we aan de achterkant naar buiten kijken, zien we garageboxen waar een Wit-Russisch kledingmagazijn nog feestelijk bij zou afsteken. Onder een auto ligt iemand te klussen. Verderop zijn een paar jongens bezig met schimmige zaakjes. Dat is aan de voorkant gelukkig wel anders. Mooie platanen geven het plein nog wel een vriendelijke uitstraling. Onder de bomen hebben we lange tafels neergezet, want vanavond hebben we een maaltijd met burens. Samen met een bonte mix van mensen zitten we aan de koffie en de zelfgebakken appeltaart.

In deze wereld speelt mijn leven zich af. Ik wil daar iets over vertellen, omdat we anders veel te veel in de theorie blijven hangen. Niet om mensen voor te schrijven hoe ze moeten leven of hoe veel sociale activiteiten je moet ondernemen. Iedereen heeft zijn eigen roeping.

Maar ik denk dat het interessant kan zijn om met wat voorbeelden duidelijk te maken wat de gerichtheid op de weg, in plaats van op het doel, in de praktijk betekent. Het is een pleidooi voor het échte leven, voor de weerbarstige werkelijkheid met al haar beperkingen, omdat het goede leven volgens mij daar te vinden is en niet in de blinkende hyperrealiteit.

We hebben gezien dat bevrediging van onze zinnen het uiteindelijke doel is van de geluksmachine. Een permanent fijn gevoel. Maar er is iets veel diepers dan geluk of fijnheid, en dat is het goede leven. Het goede leven is niet het leven van de mooie doelen, de idealen, maar het leven van de weg, van de praktijk van alledag. Dus niet het bereiken van een gelukzalige toestand, een prachtige carrière of zelfs maar een oplossing voor het milieuvraagstuk, om maar wat mogelijke levensdoelen te noemen, want die doelen sturen m'n denken automatisch de richting op van meer middelen en invloed, zonder mijn zelfgerichtheid aan te pakken. Bovendien frustrereert het, in een imperfecte wereld waar mensen niet doen wat ik wil.

Als ik me daarentegen richt op het hier en nu, komen er andere dingen bovendrijven als belangrijke doelstellingen van de dag. Soms gewoon hard werken, bijvoorbeeld, voor m'n levensonderhoud. Maar soms met mijn zoontje een boek lezen over dino's, omdat dat zo interessant is. Soms zorgen voor het appelboompje achter ons huis, soms tijd nemen voor goede muziek. Soms mijn geld geven aan iemand die in de schulden zit, of een kamer aan een logé, of juist niemand zien omdat het tijd is voor rust, of voor romantiek of muziek. Energie steken, kortom, in zaken die inherent goed zijn, die ook waarde hebben als volgend jaar de aarde zou vergaan. Dat is volgens mij een heel eenvoudige manier om erachter te

komen wat er in onze rijke maatschappij wel en niet hyper is: vraag je bij alles wat je doet af of het een doel in zichzelf is.

Dan houd je automatisch minder tijd over voor het verzamelen van middelen. Nogmaals, niet omdat middelen in zichzelf slecht zijn. Geld, een auto, een huis, een carrière, een positie, spullen, Facebookvrienden, status, media, het zijn allemaal zaken die niet in zichzelf verkeerd zijn, maar die wel de neiging hebben om onmisbaar voor ons te worden. We hebben het in dit boek vooral gehad over geld, controle en status. De beste lakmoesproef om te zien of het machten zijn geworden die grip op je hebben gekregen, is datgene doen waar een macht doorgaans niet op zit te wachten: delen.

Geld, bijvoorbeeld. Geld kun je delen door het aan een goed doel te geven. Of door het anoniem bij iemand door de bus te doen. Of door vrijwilligerswerk te doen en daardoor minder inkomen te hebben. Niet alleen met het oog op een bepaald effect of doel, maar omdat het op zichzelf al mooi en bevrijdend is om geld te delen. Controle kun je ook delen. Stel, je hebt een bepaalde autoriteit of machtspositie in een groep. Je kunt iemand anders laten meebeslissen. Status kun je ook delen, door je leven open te stellen voor mensen zonder maatschappelijke status. Als je dat doet, ontnem je de middelen hun macht.

Een manier die mij helpt om mijn leven te delen, is het wonen in gemeenschap, in een wijk zoals ik hierboven heb beschreven. We hebben in onze samenleving namelijk heel veel ruimte voor onszelf, veel muren en spullen. Samenwonen met anderen is een manier om dat te delen. Met mijn gezin woon ik in een gemeenschap van negen volwassenen. We zien dat als vorm van spiritueel leven. Dat betekent niet alleen samen bidden, maar ook regelmatig samen eten,

samendoen met de wasmachine en samen mensen helpen die op ons pad komen. Soms bijvoorbeeld in de vorm van een kamertje, dat we hebben bestemd voor mensen die onderdak nodig hebben, die even een relatiepauze nemen, of zelfs helemaal geen huis hebben. Soms in de vorm van bijles of het omspitten van een tuin, of in de vorm van de weggeefwinkel die we hebben geopend, waar mensen gratis oude spullen mogen brengen of meenemen. Of in de kerk, die we vormen met mensen uit de buurt. Kerk klinkt misschien heftig, maar het betekent gewoon dat we met allerlei soorten mensen samen bidden, vieren en eten, kortom: familie zijn.

Het kost soms een hoop energie. Maar op een ander vlak geeft het ook weer een enorme rijkdom. We hebben meer frustraties en trainen dan tevoren, maar ook meer muziek, taart en feestjes, en diepe vriendschappen met mensen van over de hele wereld. We liggen wakker als we ons zorgen maken over mensen die niet kunnen ontsnappen aan hun depressie. We bakken pannenkoeken als een huisgenoot een verblijfsvergunning krijgt. We hebben een stukje hyperrealiteit verruild voor de diepe realiteit, het goede leven met God en elkaar.

Sommige mensen noemen dit idealistisch, maar dat is het toch niet. We merken zelfs dat idealisme een valkuil kan zijn. Als we ons te veel door idealen laten leiden, gaan we ons richten op een bepaalde perfectie, die we nooit kunnen bereiken, en dat loopt altijd uit op het oordelen van anderen en een neiging om te beheersen. Er zijn namelijk altijd wel huisgenoten of gasten die niet bij een bepaald mooi plan passen. Niet idealen moeten leidend zijn, maar de Weg, het goede leven. Die gaat soms door dalen. Soms vragen we ons af wat voor effect het heeft wat we doen, als we weer eens uren hebben verknoeid met een zinloze huisvergadering over een of ander pietluttig onderwerp. De bekende priester en schrijver Henri Nouwen zegt heel mooi dat er een verschil is tussen effect en vrucht. We

hoeven ons niet druk te maken om effect; we moeten zo leven dat we kunnen vrucht dragen. Soms mislukken onze plannen. Soms stopt een gemeenschap. Soms gaan we zelfs dood. Maar we zijn niet verantwoordelijk voor de vruchten, alleen voor de weg die we gaan.

De Britse arts Paul Brand, die in 2003 overleed, werkte jaren met leprapatiënten in India, Ethiopië en de VS. Tijdens zijn onderzoek naar de ziekte deed hij een revolutionaire ontdekking. De misvormingen aan ledematen bleken niet het directe gevolg te zijn van de ziekte, zoals altijd werd gedacht. Ledematen bleken te beschadigen en af te sterven doordat mensen zichzelf verwonden, niet met opzet, maar doordat ze geen pijn konden voelen. Lepra tast geen ledematen aan, ontdekte hij, maar het pijnsysteem. Brand schreef er een boek over: *Pain: The Gift that Nobody Wants*. Een leprapatiënt beter maken, betekent: hem de pijn teruggeven.

Eigenlijk hebben wij als kinderen van de hyperrealiteit ook een vorm van lepra. We hebben geen connectie meer met de pijn. Pijn is slecht, pijn moet worden uitgebannen, bestreden met pillen of verstopt in het bos in de vorm van een bejaardenhuis. Maar als gevolg daarvan raken we verdoofd, en gaan we langzaam stuk. Om dit te doorbreken moeten we de pijn weer opzoeken. Om de sterren weer te zien moet je eerst de lichten uitdoen.

Het leven in een gemeenschap in een achterstandswijk helpt mij te genezen van lepra, van hyperrealiteit. Ons fijne bubbelbadje wordt doorgeprikt als we om iemand zijn gaan geven die vervolgens dreigt te worden uitgezet omdat hij geen paspoort heeft, om maar wat te noemen. Om aan tafel te zitten met iemand die vertelt dat hij niet kan eten omdat hij vannacht heeft gedroomd van zijn leven als jongetje van acht, toen hij zonder ouders van Iran naar Irak moest

lopen. Of om gewoon een conflict te hebben met een huisgenoot die je niet begrijpt. Dat raakt ons, en dat werpt ons volledig terug in de pijnlijke realiteit. Het geeft ons zaken om voor te vechten, om wakker van te liggen en om 's ochtends voor uit bed te komen. Strijd is goed, het is gezond, in een maatschappij waar we vaak van verveling niet meer weten wat we met onszelf aanmoeten.

Het bevrijdt ons bovendien van illusies. Dat we heel aardig zijn, bijvoorbeeld. Als irritante kinderen onze deur intrappen, blijkt onze hele beschaving maar een dun laagje vernis. Dan blijkt dat we ineens ook in staat zijn om de hele bevolkingsgroep, waar deze kinderen toe behoren, naar een ander land te wensen. Dat komt niet naar buiten als we overdag op ons werk, achter de laptop, met koffie en brownies binnen handbereik, in een hippe tent in de stad zitten.

Er sneuvelen meer illusies. Ons geloof in maakbaarheid wordt doorgeprikt. Als we de ellende zien van mensen aan ons plein, met hun depressies, ruzies, schulden, werkloosheid en andere zorgen... het is zo uitzichtloos, daar kan een leven lang hulpverlening niet tegenop. Het enige waar we op kunnen hopen en voor kunnen bidden is: God, red ze.

En het bijzondere is: soms gebeuren er werkelijk dingen die te wonderlijk zijn voor woorden. Midden in de weerbarstige realiteit ontdekken we vleugjes van een realiteit die voller en rijker is dan we vaak durven denken. Als mensen zichzelf ineens durven geven, als ze voor elkaar gaan zorgen, als iedereen aan tafel zit met zijn grillen en zorgen, en als iemand dan ineens een accordeon pakt en de hele avond uitmondt in een onverwacht dansfeest. Of als je ziet dat mensen ondanks hun problemen hun leven veranderen omdat ze iets van God hebben gezien. Dat is een diepte die je in de hyperrealiteit niet kunt vinden.

Nogmaals, het is niet dat arme mensen beter zijn. Het is de ontmoeting met hen die ons uit de roes haalt van de hyperrealiteit. Dat kan vast ook op andere manieren. Het leven in een achterstandswijk noem ik niet om voor te schrijven wat goed is, en wat anderen zouden moeten doen. Ik zou niet iedereen aanraden om daar te gaan wonen. Ik ben alleen op zoek naar manieren om vrij te worden van de illusies van de hyperrealiteit, om midden in de weerbarstige realiteit diepte te vinden, en ik denk dat leven in gemeenschap een antwoord zou kunnen zijn.

Sommige mensen vinden het in muziek of literatuur, of andere kunst. Of door de natuur op te zoeken, de wildernis, waar het leven niet aangeharkt en geoptimaliseerd is en waar we ons kunnen laten raken door een indrukwekkende creativiteit die gratis beschikbaar is, die de tijd neemt en die bescheiden is. Het is de reden dat ik met een paar vrienden een moestuin deel. Ik weet dat de dames en heren filosofen en techneuten dit romantisch vinden, maar het helpt me te aarden. Je voelt niet alleen de grond, maar ook je lichaam. Je krijgt er spierpijn van, en honger, en die kun je beantwoorden met een appel die je zelf hebt helpen groeien. Het is alsof je allemaal vezels van je lichaam activeert die je op een bepaalde manier was kwijtgeraakt. Je gaat meer leven.

Natuur is geen luxe, het is pure noodzaak, denk ik, als ik kijk naar de Marokkaanse en Turkse jongeren in mijn buurt, die gevangen zitten in hun eigen hyperrealiteit van beton, scooters, geweldsfilms, groepsgedrag, snel geld verdienen en thuis doen alsof je een vrome moslim bent. Hun leven is op een bepaalde manier ook los komen te staan van de realiteit. Met een paar van die jongens heb ik redelijk goed contact, maar ik kan pas tot ze doordringen als ze uit hun habitat zijn. Om die reden hebben we ze pas een keer meegenomen naar het bos, midden in de nacht, om bovenop een bunker een vuurtje te maken en worstjes te braden. Ik had zelfs lampolie mee-

genomen, want ik had geleerd hoe je moet vuurspuwen. Het is zeven minuten fietsen, maar ze waren in dat hele bos nog nooit geweest. Ze vonden het doodeng, in het donker, deze machomanne-tjes. Maar wat maakte het een indruk. Ook op mij. Ik vind sowieso dat je niet leeft als je niet af en toe een vuurtje maakt, dus kun je nagaan hoe het voelt als je je ineens beseft dat je bovenop een oude bunker met een paar Marokkanen midden in de nacht staat vuur te spuwen.

Een heel eenvoudige manier om de connectie met de hyperrealiteit even helemaal te verbreken is een heel oude truc: eet eens een dag niet. Vasten heet dat, en het is niet voor niets een belangrijk element in welke spirituele traditie dan ook. Als ik een dag niet eet, bewust, voel ik hoezeer mijn hele leven draait om comfort en lekker voelen, al is het alleen al koffie en lekkernijen tussendoor. Dat overslaan is niet relaxed, niet comfortabel en het maakt soms zelfs een beetje somber. Maar het is echt een heel eenvoudige manier om eventjes los te komen van het permanente bubbelbad om me heen, om even een halt toe te roepen aan de lokroep van alles wat ons tevredenheid belooft.

Je kunt ook vasten van prikkels. Om iemand te zijn, iemand te worden, hebben we dat nodig, ruimtes waar geen anderen zijn, geen prikkels, geen nieuws. We hebben vrije ruimte nodig in ons leven waar we niet verstrooid en beïnvloed worden. We hoeven niet altijd het laatste nieuws te kennen. We hoeven niet altijd bereikbaar te zijn. Mensen vragen me vaak verbaasd of je wel journalist kunt zijn als je én geen tv hebt én niet op sociale media zit. Hoe kom je dan aan je info? Voor mij is het juist andersom. Ik ben geen journalist om de informatieberg te helpen aangroeien, ik ben journalist om mensen te helpen nadenken. Dat gaat mij een stuk beter af als ik

al die media gewoon uit mijn huis ban. Dat ik dan niet weet welke scheet welke politicus het laatst heeft gelaten, is een prijs die ik graag betaal.

‘In plaats van denken is er een reusachtige, onmenselijke leegte, vol woorden, formules, slogans, verklaringen, echo’s, ideologieën’, schreef de bekende kluizenaar-schrijver Thomas Merton. Volgens hem kunnen we niet zonder stilte om na te denken. ‘Als we niet nadenken, kunnen we niet vrij handelen. Dan zijn we overgeleverd aan de genade van krachten die we nooit begrijpen, die willekeurig, destructief, blind en fataal zijn, voor ons en voor de wereld.’

Als we wel stil worden, stappen we even uit de wirwar van mime-tische relaties. We hebben eenzaamheid soms nodig. Zonder anderen hebben we geen identiteit, maar we moeten soms stil zijn om te verzinnen hoe we ons tot die anderen moeten verhouden. En tot God, die meestal een stille God is, en alleen te horen is voor wie alle geluiden laat bedaren. En uiteindelijk is daar een identiteit te vinden die rust geeft, een identiteit die je niet hoeft te bewijzen of verdedigen. Dan verdwijnt de diepe angst die we allemaal in ons hebben, en daarmee ook de noodzaak om het leven helemaal te moeten beheersen. Dan kunnen we pas echt vrij worden.

Mijn spirituele antwoord betekent niet dat het alleen maar over ons privéleven gaat. Ik denk dat spiritueel leven ons ook helpt om betere politieke keuzes te kunnen maken. Op basis van wat we hebben geleerd over doel en middel, zou je bijvoorbeeld tot een soort ethiek van de goede middelen kunnen komen, voor politici of bestuurders. In plaats van maatregelen goed te keuren omdat ze ons meer middelen verschaffen, waar we vertrouwen op stellen, waar we symbolische waarde aan toekennen, die onze macht vergroten, zouden

we als criterium kunnen afspreken dat middelen in zichzelf goed moeten zijn. Economisch groeien, wapens exporteren, grootste landbouwexporteur worden, de arbeidsmarkt flexibiliseren, alle internetverkeer aftappen, een vijand bombarderen, bij alles zouden we eerst de vraag moeten stellen: wat zijn concreet de gevolgen, wat hebben we er werkelijk aan, is dit middel werkelijk goed in zichzelf?

Soms zien we leiders die dit kunnen. Een voorbeeld vind ik de nucleaire wapenaufbouw aan het einde van de Koude Oorlog. Ronald Reagan en Mikhail Gorbatsjov waren in de jaren tachtig werkelijk bereid om kernwapens tegen elkaar weg te strepen omdat ze zich nuchter durfden af te vragen wat de gevolgen van de wapenwedloop waren. Deze nuchterheid kreeg ruimte door twee oorzaken: ten eerste de economische uitputting van een van beiden, de Sovjet-Unie, maar ten tweede ook door de morele ommekeer die ze los van elkaar hadden doorgemaakt. Ze hadden de durf en het geloof om daar, tot afgrijzen van hun generaals en alle buitenlandadviseurs, op te vertrouwen, en om ook de ander daarin te vertrouwen. Ze besloten tot ontmanteling van duizenden kernwapens. Het is een voorbeeld van leiders die bewust besloten om uit de mimetische rivaliteit te stappen die beide samenlevingen volledig in hun greep had.

De leiders hadden zelfs meer gewild, maar daar was het systeem helaas nog te sterk voor. Op dit moment hebben de Verenigde Staten nog 4650 kernwapens liggen, Rusland 3750. Het is daarmee duidelijk dat een koerswijziging niet makkelijk van bovenaf kan komen. Dat is ook wat Ellul tot zijn teleurstelling ontdekte toen hij een tijdje bestuurder was van de stad Bordeaux. De politiek is een instrument geworden van het technische systeem, concludeerde hij. Een verandering kan alleen maar als er een diepe, morele ommekeer komt, gecombineerd met structurele veranderingen. Maar het systeem is heel sterk. Begin jaren vijftig schrijft hij: 'De enige vruchtbare aanval, die men tegen de wereldse structuren vermag te ondernemen, is dat

men het zover brengt dat men aan hun greep ontsnapt en ertoe komt aan de rand te gaan leven van deze totalitaire maatschappij. Dit echter niet door haar eenvoudig af te wijzen, doch door haar als het ware te ziften. Zo zal het dan tenslotte kunnen gebeuren, dat in gemeenschappen, die een dergelijke levensstijl hebben, kiemen van een nieuwe cultuur tot ontwikkeling kunnen komen.’

Dat is dus een actieve spiritualiteit. Al in de jaren dertig richtte Ellul, samen met zijn vriend Bernard Charbonneau, actiegroepen op om jongeren weg te rukken uit de propaganda van totalitair links en rechts. Na de oorlog nam hij studenten vaak wekenlang mee de bergen in, als een soort van parallelle universiteit buiten de bewoonde wereld. Daar konden ze kritisch nadenken over de maatschappij, moeilijke boeken doorworstelen en tegelijkertijd leren hoe je brood bakt in een zelfgemaakte oven.

Het gaat er Ellul niet om dat we de allemaal de bergen in moeten trekken, met achterlating van telefoon en magnetron, om zo technieklous mogelijk terug te keren tot een soort zuivere gelukzaligheid. Daar gelooft hij niet in. Het gaat hem erom dat we onze vrijheid weer vinden, door subjecten te worden, wezens die zelf kunnen nadenken en oordelen, temidden van een technisch-economisch systeem dat ons tot objecten reduceert, tot radertjes in de machine. Natuurlijk zijn we van top tot teen geconditioneerd. Maar wanneer we dat erkennen, spreken we er een oordeel over uit, en daarin ligt onze vrijheid. Laten we deze zinderende vrijheid dan gebruiken, schrijft Ellul tegen het eind van zijn leven, om de scheuren te vullen die onherroepelijk zullen ontstaan wanneer de machine tegen z'n grenzen loopt.

Daar sluit ik me van harte bij aan. De scheuren zullen komen. Er komen donkere wolken aan. Grondstoffen worden schaars, gemeenschappen worden vernietigd en de mimetische begeerte zweept de

hele wereld op. Hele massa's laten zich door hun rancune en hun slachtoffergevoel verleiden tot geweld, en het is nog voorstelbaar ook, want we steunen hun leiders omdat onze geluksmachine niet kan blijven draaien zonder hun grondstoffen en goedkope arbeid. Laten we dat nu gewoon eens erkennen. Juist dan kunnen we actief op zoek gaan naar tekenen van hoop. Laten we met onze door de techniek geconditioneerde ogen op zoek gaan naar tekenen van Leven buiten onze menselijke systemen. Dat is geen struisvogelhouding, geen escapisme. Het is juist een actieve opstelling, die werkelijk kan leiden tot iets nieuws. Iedereen kan daarvoor kiezen, of je nu een alternatieveling bent in een achterstandswijk, of gewoon een boerenjongen die verstand heeft van koeien en raapstelen.

Om dat laatste te bewijzen wil ik daar een inspirerend voorbeeld van geven, als uitsmijter.

13

IN DE SCHEUREN VAN DE MACHINE

Hoe een filosofische bioboer laat zien dat spiritueel leven niet hetzelfde is als escapisme, maar juist hoop geeft op een nieuwe economie.

Hij noemt zichzelf de breedste boer van het Eemland. Niet alleen omdat zijn uitzicht zo weids is, maar omdat Jan Huijgen op zijn Eemlandhoeve heel veel verschillende functies bij elkaar brengt. Behalve vijftig vleeskoeien heeft hij ook een educatief landschapshuis, een conferentiecentrum, een boerderijwinkel, een moestuin, bijenkasten, een Boerenbios, een zorgboerderij en een natuurtuin, plus nog een hele rits nieuwe plannen.

Vandaag spreekt Huijgen voor een twintigtal boeren uit de Flevopolder, die de hete adem van de wereldmarkt in hun nek voelen en graag wat inspiratie willen opdoen. Vorige week was hier een meisje van de middelbare school dat voor het eerst een uier zag, houdt hij zijn agrarische collega's voor. 'Ze dacht dat het vier piekmels waren!' De boeren lachen. De kloof tussen burger en het platteland is heel erg diep geworden, wil Huijgen maar zeggen. Zo diep, dat boeren niet veel meer zijn dan radertjes in de grote voedselmachine. 'De grote conglomeraten halen aardappels uit Egypte, voor een paar cent verschil, terwijl ze hier in de Flevopolder liggen weg te rotten. We moeten met een antwoord komen.' De toehoorders knikken.

Huijgen wil geen confrontatie tussen zijn idealisme en de mainstream waar de meeste aanwezigen deel van zijn: 'Ik wil de para-

digma's niet laten botsen, dat doodt iedere discussie. Ik wil ze liever laten schuren. Dan ontstaat er een creatieve ruimte, waar nieuwe ideeën kunnen opbloeien.'

Huijgen kiest het liefst een speelse benadering. Hij schrijft geen sombere opiniestukken over monocultuur, maar organiseert liever een aardpeerfestival om 'vergeten groenten' in het zonnetje te zetten. Dat klinkt grappig, maar daar heeft hij een serieuze missie mee: 'Er is zo veel smaakvervlakking. Bietjes smaken tegenwoordig allemaal gelijk. Van de vijfhonderd soorten tomaten worden er maar een paar gebruikt voor alle ketchup. Een aantal grote spelers beheersen voor tachtig procent de hele voedselketen. Zij bepalen wat wij eten. We zijn het proeven kwijtgeraakt.' Dit is deel van het bredere landbouwprobleem, vindt hij, en daarom droomt hij nu van iets nieuws: een zogenaamde proefboerderij in de buurt, inclusief duurzaam restaurant, café, schoolmoestuin en boerenmarkt. In samenwerking met de boeren, bakkers en vissers van het nabijgelegen dorp.

Het idee maakt deel uit van een nieuw plan, vertelt Huijgen. 'We moeten naar regionale ketens toe die naast de bestaande ketens opereren. Coöperaties waar boeren, consumenten en investeerders alledrie een gelijke stem hebben. Zijwaartse ketenintegratie is dat: je doet een stap opzij en bouwt een nieuwe, regionale keten.'

Huijgen kent het concept hyperrealiteit wel. Hij is een van de weinige boeren die Baudrillard heeft gelezen. Huijgen is namelijk ook filosoof. 'Ik zie het aan de scholieren die hier op de hoeve komen. Die raken buiten zinnen als ze hier tussen de dieren lopen, die kunnen daar helemaal niet meer mee omgaan. Ik zie het vooral aan de jongetjes, die zitten zoveel achter hun spelcomputer dat ze al die prikkels uit de realiteit niet meer aankunnen zonder pilletjes.'

Als het boerenleven verdwijnt, verdwijnt ook een manier waarop de natuur nog in het dagelijks leven verweven was. Sommige mensen missen dat, en daar gaan sommige concerns dan weer op inspe-
len. 'In Engeland is een supermarkt bezig met het opkopen van
voormalige boerderijen. Daar komt dan een winkel, waarbij de be-
leving van de boerderij wordt nagebootst. Het lijkt op een boerde-
rij, maar het is gewoon een manier om mensen de spullen te laten
kopen. Dat is pas echt hyperrealiteit.'

Hoe lang kunnen de ontwikkelingen in de landbouw nog door-
gaan? Kan het altijd maar groter? 'Ja, ik heb daar wel eens over zit-
ten denken', zegt Gerrit Schaap ernstig. Schaap is de buurman van
Huijgen en grootste boer van het Eemland. Hij heeft een megastal
met drie melkrobots, en zelfs het gemorste voer op de vloer wordt
aangeveegd door een robotschoonmaker. Er zijn al Chinese dele-
gaties langsgeweest die willen weten hoe hij zo veel melk uit zijn
koeien krijgt.

Wat als de Chinezen over een tijdje geen Hollandse melk meer nodig
hebben, omdat ze het zelf kunnen? Dat wordt een probleem. Zijn
familie heeft nog grond, hij kan nog wat uitbreiden, dus hij heeft
wel wat speelruimte. Maar een van zijn burens is onlangs over de
kop gegaan. 'Het is echt overleven. Sinds september maak ik al geen
winst meer. Je ziet dat ze in Denemarken al omrollen als bosjes.'

Schaap, met pet en blauwe overall, zit onderuitgezakt in de studeer-
kamer van Huijgen, in een leren fauteuil met een kop koffie in zijn
hand. Zijn koeien leveren gemiddeld zo'n 8500 liter melk, bestemd
voor de melkpoederfabriek. Maal 190 koeien, tegen een melkprijs
van dertig cent: een slordige half miljoen euro per jaar.

‘Wat ga je doen als de melkprijs drie jaar lang te laag blijft?’ vraagt zijn buurman. Dat is een lastige, vindt Schaap: ‘Ja... daar heb ik wel eens over nagedacht. Ik heb het er wel eens over gehad met mijn boekhouder. De kosten zitten vooral in diesel, voer en rente. Daar kun je weinig aan doen. En in arbeid. Ik heb twee man in dienst. De boekhouder zegt: kan er niet eentje wat harder lopen, zodat de ander weg kan? Daar zal het uiteindelijk wel op uitlopen. Ik heb nu twee kavels, dat kan nog wel wat efficiënter. Wat niet helpt is dat ik steeds meer externe organisaties nodig heb, voor certificeringen en dergelijke. Alleen al de jaarlijkse inspectie van de melkrobots kost zesduizend euro. Het enige wat ik kan doen, is groter worden. Er komt binnenkort een vierde robot aan.’

De keten ziet eruit als een zandloper: aan de ene kant miljoenen consumenten, aan de andere kant tienduizenden producenten, en daartussen een handjevol mondiale bedrijven die de markt beheersen. Vroeger kon een boer gewoon naar een andere melkfabriek als de prijs hem niet aanstond. Nu niet meer. ‘Wij moeten facturen steeds sneller gaan betalen, soms zelfs binnen acht dagen. Maar de facturen voor onze melk worden pas na dertig dagen betaald.’

Huijgen heeft ongeveer dezelfde omzet, maar verspreid over natuurbeheer, bedrijfsuitjes, zorg, educatie en vlees. Zijn risico is veel meer gespreid. ‘Het reguliere systeem is niet stabiel’, zegt Huijgen. ‘Er hoeft maar wat te gebeuren met de olieprijs, de euro of zelfs maar met de technische software en de hele voedselvoorziening klapt in elkaar. Mensen denken dat we nooit meer honger zullen zien. Maar wat doen we in onze eigen regio als supermarkten niet meer kunnen leveren?’ Huijgen zou best wel samen met zijn buurman een regionaal melksysteem willen opzetten.

Wat is belangrijker: een idealistische niche creëren, of het systeem veranderen? Huijgen: 'Ik zit eerder op nog een andere lijn, namelijk nu al zoeken naar de realiteit die na de crisis zal doorbreken. De zaadjes daarvan zijn in het heden al te vinden. Ik vraag me ernstig af of dit systeem het uithoudt. Alles kan zomaar in elkaar donderen. Maar ik geloof evenmin in een dromerig community-denken. Ik wil een nuchter, aards realisme. Ik kan veel leren van mijn buurman. Hij heeft een goed commercieel inzicht. Hij is ook verder met duurzame energie, daarin zou ik wel willen samenwerken. En als er regen aankomt, haalt hij met zijn machine nog snel even het kuilgras voor me binnen. We organiseren samen excursies. Maar het zou me niet verbazen als hij op een dag mijn regionale kanalen nodig heeft om zijn melk af te zetten.'

Dat is wat Huijgen bedoelt met schurende paradigma's. De wrijving opzoeken en kijken wat je daarvan kunt leren. 'Daar heb je wel mentale ruimte voor nodig. Veel mensen zitten nog steeds opgesloten in het technische efficiencyparadigma en kijken meewarig naar wat ze een romantisch verlangen naar vroeger vinden. Maar daarbij heb je ook morele ruimte nodig. Heb je de guts om je te laten raken en boos te worden op onrecht? En ten derde, daar kom ik steeds meer achter, heb je iets nodig wat ik liturgische ruimte noem. Het spel van stil zijn en luisteren. We hebben immuniteiten om ons heen gebouwd, beschrijft filosoof Peter Sloterdijk in zijn *Sferen*-trilogie. We durven niet te denken aan leven na de dood, of aan leven na de klap. Maar daar moeten we doorheen.' Het klinkt spiritueel, en dat is het ook, zegt Huijgen. Het raakt aan de kern van zijn christelijk geloof: 'Je zekerheden en je angst loslaten, en gevoelig worden voor het leven dat achter de horizon ligt. Poreus worden, noemt Charles Taylor dat.' Opnieuw: we moeten door de pijn heen durven gaan voordat we verder komen.

Huijgen is bezig met nieuwe ideeën, die zijn plannen nog verder kunnen brengen. Maar ook tegenkrachten zullen dan groter wor-

den, weet hij. ‘Ik geloof dat er kwaad bestaat. Ik zie de impact van machten en instituties. Voedingsbedrijven en de bureaucratie duiken nu op het juridische systeem. Als dat gebeurt, als ze al hun regels gaan toepassen op regionale producten, gaat het volledig om zeep. Je kunt vijftienduizend euro boete krijgen als je openlijk claimt dat broccoli en bietjes gezonder zijn dan bewerkt voedsel. Dat kun je niet bewijzen, zeggen ze. Ze kunnen me kapot krijgen, als ze willen.’

Huijgen wil er niet te veel over praten. ‘Dan geef je het alleen maar te veel eer, en het werkt intimiderend. Ik ga er liever speelser mee om, prikkelender. We creëren hoekjes en gaatjes zodat er al iets kan ontkiemen van de nieuwe realiteit die gaat komen. En wat gebeurt er? Er komen op de hoeve nu al driehonderd verschillende plantensoorten op die eerder verdwenen waren. Dat zijn natuurlijke signalen van hoop.’

EPILOOG: THEOLOGIE EN HOOP

Hoe dit verhaal theologisch in elkaar zit, en wat het betekent om apocalyptisch te leven.

‘Een andere wereld is niet alleen mogelijk, zij is al onderweg. Op een stille dag kan ik haar horen ademen.’ (Arundati Roy)

Waar gaat de wereld heen? Sommige ontwikkelingen lijken misschien beangstigend. Mensen durven er vaak niet bij stil te staan, uit angst voor wanhoop. Ik denk dat we door die wanhoop heen moeten. Voor mij biedt het christelijk geloof een gezonde manier om dat te doen. Ik wil niemand een verborgen bekeringsoproep door de strot duwen, maar het kleurt wel hoe ik er zelf insta. Daarom wil ik er iets over zeggen in de vorm van een epiloog.

Op het eerste gezicht weet het christendom soms niet zo goed een antwoord te bieden op de hyperrealiteit. De woorden en metaforen zijn een eigen leven gaan leiden en slaan niet echt meer op de realiteit van mensen, die hun baan kwijtraken door de crisis, die burnout raken of gewoon verveeld of worden buitengesloten en op straat moeten slapen. Heel veel geestelijke taal zegt niets over de echte val waarin we zitten, de val van onze verlangens, onze systemen en de rekeningen die de mensheid zal moeten gaan betalen.

Met andere woorden: het christendom is voor een deel ook hyperreëel geworden. En zoals de hyperrealiteit een projectie is van onze verlangens, is ook in veel kerken de boodschap en de vorm in lijn gebracht met de verlangens van de gelovigen. Dat geloof ons gelukkig moet maken. Dat het onze privéproblemen moet oplossen, dat het leuk moet zijn, dat de muziek professioneel moet zijn en de plasmascermen groot. Dat de groep cool moet zijn en invloed moet hebben op de wereld. En als het niet meer voldoet, de groep is niet tof, de dominee te links of te rechts en de koffie vies, dan gaan we toch maar weer naar een nieuwe kerk. Of we kappen er helemaal mee. We zijn immers zo druk, we kunnen niet alles!

Volgens mij is het echte verhaal van de bijbel een verhaal over bevrijding. Hoe wij vrij kunnen worden van machten (inclusief de dood) die ons vasthouden. Want menselijk gezien zitten we als ratten in de val. We willen zo graag een mooie wereld, maar we zien steeds meer dat er onbestuurbare krachten zijn die de andere kant op gaan.

We hebben niet de strijden tegen mensen van vlees en bloed, schrijft Paulus, maar tegen machten en overheden die over de wereld heersen. Paulus heeft het hier niet over zwarte schimmen met brandende rieken. Hij heeft het over de machten die we hebben genoemd, de machten die ons verblinden en die ervoor zorgen dat we vergeten waar we voor zijn. Die kunnen demonisch worden.

Het aanknopingspunt voor de machten is onze zwakke plek: ons vlees. Het woord vlees wordt vaak geassocieerd met seks, maar in de bijbel gaat het om elke neiging om onze verlangens op een verkeerde manier te vullen. Dat is zonde, wat letterlijk betekent: je doel

missen. Door ons niet te richten op God en de ander, maar op onszelf. Want uiteindelijk zit, achter de aanbidding van de machten, de aanbidding van onszelf. Wij geloven in middelen omdat we geloven dat wij ze kunnen beheersen. Dat wij weten wat goed en kwaad is. Maar deze hoogmoed is verweven met angst, angst om tekort te komen, angst om te verliezen.

Zoals theoloog Jürgen Moltmann zegt: 'In onze moderne maatschappij worden mensen geplaagd door een onlesbare dorst naar leven. Hoe meer ze hebben, des te meer ze willen, dus hun honger is eindeloos en kan nooit worden gestild. Waarom zijn mensen in onze moderne wereld zo verziekt? Omdat ze bewust en onbewust worden beheerst door de angst voor de dood. Hun hebzucht naar leven is in werkelijkheid hun angst voor de dood. En de angst voor de dood vindt zijn uitdrukking in een ongebreidelde honger naar macht. 'Je leeft maar één keer!', wordt ons verteld. 'Misschien mis je iets!' Deze honger naar plezier, naar bezittingen, naar macht, de dorst naar erkenning door succes en bewondering [Moltmann noemt hier precies de verlangens die we hebben besproken] – daarin ligt de pervertering van moderne mannen en vrouwen. Dat is hun goddeloosheid. De mens die God verliest maakt een god van zichzelf. En op deze manier wordt een menselijk wezen een trotse en ongelukkige mini-God.'

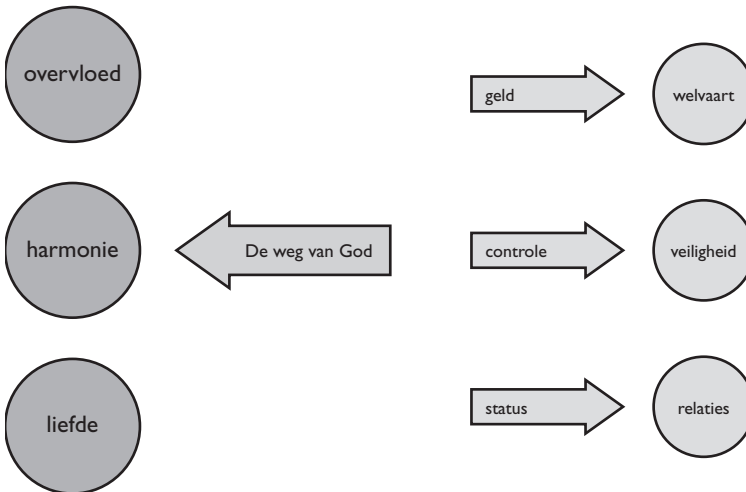

In de bijbel wordt verteld dat God een andere weg met de mensen wil gaan. Daar zijn ook de voorschriften in de joodse wet voor bedoeld, om een maatschappij te krijgen die gekenmerkt wordt door vrede, harmonie en heelheid. Veel voorschriften zijn manieren om de mechanismes te begrenzen die we eerder hebben besproken. Zoals het Jubeljaar, waarin elke vijftig jaar de schulden van iedereen moeten worden kwijtscholden. Of de bepaling over de akkers: de

Israëlieten moesten de randjes van de oogst laten staan voor armen en vreemdelingen. Niks mis met handel en markt, maar er moet altijd een grijze zone blijven voor mensen die erbuiten vallen. Systemen mogen zich nooit sluiten.

Wat opvalt is dat deze bepalingen nooit ontkennen dat wij mensen met behoeften zijn. We kunnen niet zonder materiële zekerheid, veiligheid en een groep waar we bij horen. Daar hoeven we niets aan te veranderen. We mogen vervulling zoeken van onze behoeften. En als we dat op de juiste manier doen, niet door uit te buiten, afgoden te dienen of mee te doen in machtspolitiek, dan zal er vrede, overvloed en harmonie zijn. In feite wordt er een diepe bevrediging van al onze behoeften beloofd, nog dieper dan waar we soms naar durven te verlangen.

Schema: hoe onze behoeften en verlangens slappe aftreksels zijn van wat God ons wil geven

Onze behoeften zijn niet slecht. Ons verlangen is alleen de verkeerde kant op gericht en de middelen die we daarbij zoeken ook. We vullen onze verlangens al snel met nepvulling. Merk op dat onze verlangens karige afspiegelingen zijn van de bloei die we zouden kunnen zien. Zandtaartjes in de zandbak, zegt C.S. Lewis, terwijl er achter ons een fantastische kust ligt met een reusachtig strand.

Als we ons vertrouwen op de verkeerde middelen en machten stellen... dan zullen we geen jaloom vinden, zeggen de profeten, maar het oordeel van God. Dat klinkt hard, maar dit 'oordeel' zien ze vaak als het logische gevolg van ons handelen, alsof het al ingebakken zit in de slechte systemen waar we in geloven. Machten en systemen keren zich uiteindelijk tegen mensen. Sterker nog, wat je aanbidt, daar ga je op lijken, zegt een van de Psalmschrijvers. Zo heeft God de wereld gemaakt, is de redenering, dus in die zin 'straff' God, zoals God ook een appel naar beneden 'laat vallen' als je die loslaat. Zo werkt de wet van oorzaak en gevolg, zo werkt karma.

Ik denk dat hier meer in zit dan we tegenwoordig willen geloven. In de hyperrealiteit proberen we de wet van oorzaak en gevolg, van het oordeel dus, uit te bannen. Maar uiteindelijk kunnen we niet ontsnappen en zal dat oordeel over ons komen – of dat nu in de vorm is van leeggeviste oceanen, terrorisme of depressiviteit.

Karma is rechtvaardig. Maar Gods wegen zijn hoger dan karma. Volgens de bijbel houdt God van ons. Hij wil ons bevrijden van karma en dus ook van de machten. In het Oude Testament wordt beloofd dat God iemand zal sturen die dat gaat doen. De rechtvaardige koning. En dat, zeggen de evangelieschrijvers in het Nieuwe

Testament, was Jezus. Hij leefde voor hoe God het had bedoeld, en hij koos radicaal voor een weg die recht tegen de machten inging. Hij luisterde niet naar de angst voor de dood. Het kostte hem zijn leven.

Had het dan zin? Hebben de machten dan toch het laatste woord? Volgens Ellul is er iets dat ontsnapt aan de logica van oorzaak en gevolg. En dat is God zelf. Het Leven zelf. En Hij greep volgens de evangelienschrijvers in in de geschiedenis door deze Jezus uit de dood op te wekken, de man die niet boog voor de machten. Om te bewijzen – zeggen deze schrijvers – dat hij rechter over de mensen zal zijn, dat er meer is dan karma, meer dan onze destructieve neigingen, en meer dan onze fatale systemen.

Dit laatste is eigenlijk te bizar om zo even te bespreken in een boekje over geld, macht en techniek. Het is eigenlijk niet te geloven. Maar stel. Stel dat het ondenkbare toch waar is. Stel dat iemand die de machten van de wereld kan weerstaan zonder te falen. En dat zelfs de dood... dan is Hij misschien toch... dan is er toch hoop... dan is er midden in het hol van de leeuw, van de machten die over de wereld razen en haar in geweld, uitputting en armoede storten, een bruggenhoofd gebouwd door de Andere kant, door de God die eerder Leven uit de dood heeft gemaakt en die blijkbaar van ons houdt.

Ik moet eerlijk zeggen dat dit het enige verhaal is waar ik, als ik het tot me laat doordringen, kippenvel van krijg. Het biedt zelfs een antwoord op de vernietiging waar we als samenleving op afstevenen. En daarom houdt ik er aan vast. En niet alleen ik, ook andere mensen die in dit verhaal aan de orde zijn gekomen hebben dit ontdekt. Lewis bijvoorbeeld, Ellul, Merton, Girard, Dostojevski, al deze mensen hebben op latere leeftijd besloten dat ze hier hun enige hoop op willen vestigen. Zij geloofden dat onze wereld in

crisis is, een spirituele crisis, waar alleen de God van de opstanding ons uit kan redden.

Als ik luister naar gelovige mensen om me heen, zie ik twee grote valkuilen. De eerste is dat we het geloof vermengen met een soort vooruitgangdenken. We gaan Gods koninkrijk zelf bouwen, hier op aarde. Het zal tot de dood leiden, zoals iedere beweging in de geschiedenis die Gods rijk op aarde wilde bouwen tot dood en verderf heeft geleid. Het richt de aandacht op sociale veranderingen, maar vergeet de realiteit van de kwade machten, die echt niet door een politiek programma te breken zijn.

De tweede valkuil waar veel gelovigen induikelen ligt precies aan de andere kant: dat we het koninkrijk van God vergeestelijken. De hemel is ons thuis, horen we dan, de aarde niet. Alles gaat immers om ons zielenheil? Massa's gelovigen, vooral in Amerika, sluiten contracten met hun ouders dat ze geen seks voor het huwelijk zullen hebben, maar vinden het weer niet zo erg om oliebedrijven te steunen die het Midden-Oosten veranderen in een poel van geweld, want alles zal toch in vuur vergaan. Ook deze vorm van christendom vergeet de realiteit van onze slavernij, en denkt dat we daaraan ontsnappen door een geheime code te erkennen (bijvoorbeeld over de plaatsvervangende straf van Jezus). Dit is in feite de oude valkuil van de gnostiek. De gnostici geloofden dat het materiële minder goed was dan het geestelijke. En dat je, door bewust te worden en de geheime inzichten te leren kennen, bevrijding van de materie kon vinden en zo het geestelijke rijk Gods kon binnengaan.

Jezus en zijn volgelingen leerden iets anders. Ten eerste vind je bij hen niets van de scheiding tussen ziel en lichaam. Volgens het joodse geloof waren die twee verweven. Ten tweede is zijn bevrijding niet

te vinden via kennis, maar via liefde. Kennis bestaat niet in pure, objectieve vorm. Daar zijn de postmoderne denkers intussen wel achter. De bijbelschrijvers wisten dat al. Kennis wordt voorafgegaan door relaties. Die is dus alleen maar te leren in relatievorm, in de realiteit.

Als de Bijbel het heeft over een hemel, dan is dat niet een ijle, serene sfeer, met gewichtsloze engeltjes op gewichtsloze wolken waar we lichtverteerbare pap met gouden lepeltes eten, tot in der eeuwigheid. De hemel als geografische plek is een metafoor die bijbelschrijvers gebruiken om de aanwezigheid van God aan te geven. De hemel verhoudt zich tot de aarde niet als een schaduw tot een vaas, maar als een bloem ten opzichte van een zaadje, schrijft Lewis. Dat is niet een soort virtual reality zonder tijd en natuurwetten, maar een tastbare wereld waar het gordijn tussen de hemel en de aarde zal zijn opgeheven. Het is een 'rijk', een tastbare realiteit in de toekomst, waarbij onze huidige realiteit vaag zal afsteken.

Deze toekomst kan het heden veranderen. Zoals in de oorlog de landing op Normandië alle verhoudingen in bezet gebied deed omkeren. Dat neemt niet weg dat de bezetting er harder door werd. Het duurde nog een hele hongerwinter voordat D-Day werd opgevolgd door V-day, de echte overwinning op de bezetter.

Ook nu lijken de machten gevaarlijker te worden. Het technische systeem grijpt om zich heen en koloniseert een steeds groter deel van het leven. Tegelijkertijd wordt de reactie van mensen die zich tekortgedaan voelen, in het Midden-Oosten bijvoorbeeld, heftiger en gewelddadiger. Ik denk dat er donkere wolken aankomen. Ik moet toegeven dat ik dat besef wel een beetje mis om me heen. Je zou het apocalyptisch besef kunnen noemen, genoemd naar de apocalyps van het boek Openbaringen dat – in plaats van een draaiboek – bedoeld is als inzicht in de dynamiek van machten die hun

maskers afwerpen en steeds meer hun ware, gewelddadige gezicht tonen. Apocalyps betekent onthulling. Er wordt langzaam een gordijn weggetrokken. Ik wil dus wegblijven bij de Amerikaanse opvatting van apocalyps, het fatalisme, alsof God alles kapot wil. Nee, de mensheid staat juist op het punt om met onbestuurbaar geworden middelen alles te vernietigen. Maar wie op de juiste manier apocalyptisch kijkt, die ziet dat God ons juist vraagt om ons hiertegen te verzetten.

Apocalyptisch leven betekent dat we continu twee bewegingen zien: dat het goede groeit, maar het kwade ook. Dat we blij zijn met de orde in ons land, die ervoor zorgt dat boeven worden berecht en we iedere dag eten in de winkel kunnen kopen. Maar ook erkennen dat de toenemende orde de kans groter maakt dat we rationeel en ordelijk de wereld in de soep kunnen laten lopen. De machten zijn groter dan ooit, maar ook zwakker dan ooit, omdat er een bres in is geslagen, omdat hun leugens zijn onthuld. Dit is een gevaarlijke tijd, want ze zullen hun toevlucht nemen tot meer en meer dwang. Van zichzelf hebben ze namelijk weinig overtuigingskracht en autoriteit meer. En toch weten mensen steeds minder hoe ze ermee om moeten gaan.

Mensen vinden het moeilijk om de beide kanten eerlijk onder ogen te zien, zegt Ellul. Ze geloven in het één of het ander, of gaan hun pessimistische conclusies opleuken met een politiek-correct optimisme. Ellul pleit voor dialectisch denken, zoals we eerder hebben gezien. Als we sociologisch kijken, moeten we – net als de marxisten – erkennen dat er structurele krachten zijn die de wereld in gevaar brengen (en dat religie daar vaak een voertuig voor is). Maar als we met spirituele ogen kijken, zien we – waar de marxisten blind voor waren – dat God iets doet in de geschiedenis. We moeten beide uitersten doordenken, aldus Ellul. De spanning ertussen kun je niet oplossen in een theorie. Dat kun je alleen uitleven in de praktijk.

De dood is zichzelf aan het afrollen als een wollen trui aan een spijker. Hoe God ons gaat redden, weet niemand. Of het langzaam gebeurt, of snel, wat het koninkrijk van God precies betekent, en wat onze rol daarin is, ik weet het niet. Ik denk alleen wel dat we deze apocalyptische blik nodig hebben. Het technische systeem is de aarde aan het onderwerpen, grenzelozer dan ooit. Er staat veel meer op het spel dan we soms doorhebben. Ik denk dat we op het punt staan om heel veel kapot te maken op aarde.

Maar D-Day is geweest. Er is een invasie geweest van de Andere kant, en het bruggenhoofd heeft standgehouden. Er komt misschien een hongervinter aan, maar de bevrijding is niet meer te voorkomen.

Die toekomst, daar is niets hypes aan. Het wordt prachtig beschreven in het visioen van Jesaja over wat het doel is van de Eeuwige, de schepper van alle machten die in dit verhaal langs zijn gekomen. Hij nodigt ons uit voor een maaltijd met alle volken samen, waar de wijn vloeit en waar de valse beloften voorgoed worden doorgeprikt. Dat is een perspectief dat alles wat we deze dag doen, nu, vandaag, in een compleet ander licht zet. Het wordt een heel groot feest. Het is de kunst om dat feest uit te leven in de realiteit van alle dag.

Op deze berg richt de HEER van de hemelse machten
voor alle volken een feestmaal aan:
uitgelezen gerechten en belegen wijnen,
een feestmaal rijk aan merg en vet,
met pure, rijpe wijnen.

Op deze berg vernietigt hij het waas
dat alle volken het zicht beneemt,

de sluier waarmee alle volken omhuld zijn.
Voor altijd doet hij de dood teniet.
God, de HEER, wist de tranen van elk gezicht,
de smaad van zijn volk neemt hij van de aarde weg
– de HEER heeft gesproken.

VERANTWOORDING EN BRONNEN

Dit boek is niet uit de lucht komen vallen. Ik heb in de afgelopen jaren een hoop mensen kunnen spreken en boeken kunnen lezen voor artikelen en interviews over dit onderwerp. Sommige onderdelen uit dit boek zullen de trouwe lezers van *Trouw*, *Nederlands Dagblad*, *Kijk*, *VPRO Gids*, *Filosofie Magazine* en met name *De Groene Amsterdammer* dus bekend voorkomen. Ik wil de mensen bedanken die me in dit proces geïnspireerd hebben tot dit boek. Ik wil ook de mensen bedanken die kritisch hebben meegelezen en advies hebben gegeven.

Hieronder geef ik per hoofdstuk een verantwoording over waar ik het allemaal vandaan heb. Ik zal niet naar al mijn eigen artikelen verwijzen; wie ze wil lezen, kan terecht op mijn website www.frankmulder.info.

1

Het concept hyperrealiteit kwam ik voor het eerst tegen in een heel inspirerend boekje van de Australische jeugdpastor Mark Sayers, *The Trouble With Paris: Following Jesus in a World of Plastic Promises* (2008). Hij geeft daarin een nieuwe draait aan een term van de Franse filosoof Jean Baudrillard, die het begrip in 1981 introduceerde in zijn boek *Simulacres et Simulation*. Ik heb dat niet zelf gelezen,

maar wel Umberto Eco's essay erover, in zijn bundel *Travels in Hyperreality* (1986).

Over afscherming en ontlijving, zie Ad Verbrugge, *Staat van verwarring. Het offer van liefde* (2013), en ook zijn hoofdstuk 'Wat is de Matrix?', in: *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* (2006). Over het ideaal achter het winkelcentrum, zie Huub Dijkstra, 'Geruisloos landen', in *De Groene Amsterdammer* (29 augustus 2012). Van nepkaas hoorde ik voor het eerst via de *Keuringsdienst van Waarde*, aflevering Kaas (28 augustus 2008). Wikipedia weet onder 'Analoogkaas' overigens nog te melden dat nepkaas betere smelt- en raspeigenschappen heeft dan kaas.

Nog iets over de voorgeschrapte wortels: voor een kilo hiervan betaal je zo drie euro. De wortelboer krijgt hiervan niet meer dan enkele centen. Kortom: de vorm is meer waard dan de inhoud. Wie nog meer geld wil besteden, kan ook voorgeraspte worteltjes kopen. Die heten 'Peen Julienne' en een kilo hiervan kost bij 's lands grootste kruidenier bijna acht euro. Maar het scheelt natuurlijk dat je dan geen rasp hoeft te kopen (en ook geen chloorwater, wat daar zijn de wortelreepjes alvast mee voorbehandeld).

Het Tijdsbestedingsonderzoek werd in 2014 gepubliceerd door samenwerkende bureaus, waaronder het Sociaal Cultureel Planbureau, onder de naam *Media:Tijd*. Het gaat over de tijdsbesteding van Nederlanders ouder dan 13. Het aantal minuten voor vrijwilligerswerk is wel een beetje vertekend. Slechts 7 procent van de mensen doet op een gemiddelde dag vrijwilligerswerk, maar dan wel meteen 2,5 uur per dag, gemiddeld. Dat vind ik nog veel eigenlijk. Hetzelfde geldt voor godsdienst en spiritualiteit, daar doet slechts 2,6 procent van de mensen aan, maar dan wel meteen gemiddeld 2 uur.

Of George Clooney echt niet van koffie houdt, kon ik niet bevestigd krijgen, maar ik geloof het zo.

2

Zie opnieuw Mark Sayers en Ad Verbrugge over de achtergrond van de consumptiemaatschappij. De term *miswanting* heb ik uit Nicholas Carr, *De glazen kooi. Wat automatisering met ons doet* (2014), die mooi uiteenzet wat er met onszelf en onze manier van denken gebeurt als steeds meer processen worden geautomatiseerd.

De theorie van René Girard bestaat uit verschillende elementen. Hij geeft een soort totaaloverzicht in zijn boek *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was* (1990). Wie daar geen tijd voor heeft, kan beter beginnen bij het portret dat ik over hem schreef in de Groene Amsterdammer (zie mijn website).

3

Het hele interview met Brinkhorst is te lezen in een boekje dat ik samen met Freek Koster schreef, *Moet Groei? Bekende economen aan de tand gevoeld over een (on)zinnige vraag* (2008). Lees dan ook ons vervolg, *Economie op ramkoers. Waarom onze economie ont-ploft als we vertragen en ook als we doorrijden* (2010).

De droom – en de fout – van Keynes is mooi uitgelegd door Edward en Robert Skidelsky, *Hoeveel is genoeg?* (2013). Hoe de beurs een afbeelding is van de werkelijkheid, maar geneigd is om te denken dat ze er los van staat, heb ik van Joseph Vogl, *Het spook van het kapitaal* (2014). Over de high-frequencysector maakte het programma *Tegenlicht* een paar mooie uitzendingen, zoals ‘De Wall Street Code’ (4 november 2013). Zie ook de uitzending ‘Bankge-

heimen van Luyendijk' (1 maart 2015), waar Joris Luyendijk haarscherp uitlegt hoe aardige mensen volledig worden ingepalmd door een gevaarlijk financieel systeem.

4

Het idee dat een obsessie met veiligheid uiteindelijk kan leiden tot geweld, is al veel vaker beschreven in boeken over oorlog. Een bekend voorbeeld is de nucleaire wapenwedloop. Lees bijvoorbeeld Eric Schlosser, *Command and Control: Nuclear Weapons, the Damascus Accident, and the Illusion of Safety* (2013), een bloedstollende reportage over bijna-rampen met kernwapens. Ik heb er bewust voor gekozen om het nu een keer niet over oorlog te hebben, maar over de opbouw van een veiligheidsstaat.

Wie wil weten of de politie echt onderzoek doet naar het op afstand stilzetten van auto's: lees het gelekte EU-document via <http://www.statewatch.org/news/2014/jan/eu-enlets-wp-2014-2020.pdf>.

Over de risicomaatschappij, lees Paul Frissen, *De Fatale Staat, over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek* (2013). Over het immigratiebeleid als machine, lees Huub Dijkstra, *De migratiemachine: de rol van technologie in het migratiebeleid* (2009). Over de beloftes van internet, lees Evgeny Morozov, *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism* (2013). Over de registratiezucht van Lentz is veel geschreven, o.a. door Lou de Jong, Jacques Presser en Ludo Abicht. Het boek van Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (1965) is online te lezen via www.dbnl.org.

5

Het essay 'The inner circle' van C.S. Lewis is te lezen via www.lewis-society.org/innerring.php. Lees dan ook *De Cirkel*, van Dave Eggers, een roman die helemaal bij dit hoofdstuk past.

De geschiedenis van *cool* heb ik van Mark Sayers. Het citaat van Pountain en Robins heeft hij uit hun boek *Cool Rules. Anatomy of an Attitude* (2000). Over het effect van internet op ons leervermogen, lees Manfred Spitzer, *Digitale dementie. Hoe wij ons verstand kapotmaken* (2013). Het klassieke boek van Jose Ortega y Gasset, *De opstand der horden* (1933), is volledig te downloaden via www.mennoterbraak.nl. Een nieuwe vertaling hiervan is verschenen onder de titel *De opstand van de massamens* (2015).

6

Getallen over geweld in de wereldgeschiedenis zijn onderzocht door Steven Pinker, *Ons betere ik. Waarom de mens steeds minder geweld gebruikt* (2011). Zoals gezegd is er wel wat af te dingen op zijn conclusies, maar ik vind het wel een goed tegenwicht voor te makkelijk cultuurpessimisme. Bovendien relativeert het een hoop ellende in de wereld om te weten dat procentueel gezien de meeste doden in de wereld niet zijn gevallen door Hitler, Mao of Stalin, maar door Timoer Lenk, zeshonderd jaar geleden. Timoer wie? Precies, dat leren we niet eens op school.

Over liefde in tijden van hyperrealiteit verscheen in 2014 een interessante film, *Her*. Het mooie van de film is dat alles hyperreëel is, de gebouwen, de kamers, het eten, het werk dat de mensen doen, en zelfs de liefde. Op een gegeven moment wordt de hoofdpersoon verliefd op zijn besturingssysteem, een perfecte vrouw, die precies past bij zijn verlangens.

Citaten komen uit Jacques Ellul, *The Technological Society* (1964, het Franse origineel schreef hij in 1954) en *Staan in de wereld van nu* (1951).

Ellul heeft vijftig boeken en duizend artikelen op zijn naam staan. Veel daarvan zijn te lezen via www.ellul.org. Een mooie, korte inleiding in zijn denken is Jacques Ellul en William Vanderburg, *Perspectives on Our Age: Jacques Ellul Speaks on His Life and Work* (2004), dat is gebaseerd op interviews die hij voor de radio gaf. Een volledig profiel biedt *Living the Word, Resisting the World: The Life and Thought of Jacques Ellul* (2004). Het theologische boek *Subversief christendom* (1986) is het enige vertaalde boek van hem dat nog redelijk te vinden is. Met de werkgroep Jacques Ellul probeer ik daar in Nederland iets aan te doen.

Over de theorie van Kevin Kelly, zie zijn boek *De wil van technologie* (2011). Wat het gevolg van techniek en rationalisering filosofisch gezien inhoudt, is heel mooi beschreven door de filosoof René Munnik in *Tijdmachines. Over de technische onderwerping van vergankelijkheid en duur* (2013). Hij legt uit hoe we met ons wiskundige en technische wereldbeeld steeds meer naar onze hand kunnen zetten, maar steeds minder het verschil kunnen uitleggen tussen wat echt is en nep, dood of leven, goed of fout. Een heel prikkelend boek.

Over hi-tech landbouw heb ik een paar stukken geschreven in de Groene, zie mijn site. Het inzicht over diversiteit en veerkracht heb ik van Bernard Lietaer, 'Is Our Monetary Structure a Systemic Cause for Financial Instability? Evidence and Remedies from Nature' (2010), www.lietaer.com.

Het citaat van McGonigal komt uit Morozov, *To Save Everything, Click Here*.

9

Fragment uit Aldous Huxley, *Heerlijke Nieuwe Wereld* (volgens de vertaling van M. Mok uit 1956, editie 1971, uitgeverij Contact, Amsterdam. *Brave New World* dat oorspronkelijk verscheen in 1932 is nog steeds een mustread voor wie onze tijd wil begrijpen.

10

Dit hoofdstuk was er niet geweest zonder het boek van Bob Goudzwaard en Mark Vandervennen, *Wegen van hoop in tijden van crisis* (2009).

Over doelen en middelen, zie M.K. Gandhi, *Satyagraha in South Africa* (1928); Aldous Huxley, *On Ends and Means: An inquiry into the Nature of Ideals and into the Methods Employed for Their Realization* (1937); C.S. Lewis, *De afschaffing van de mens* (2002, oorspr. 1943).

Er is veel geschreven over de relatie tussen afgod en afbeelding. Onder andere door Ellul, in zijn boek *The Humiliation of the Word* (1985). Ellul plaatst hierin woord tegenover beeld. Tot de wereld van het woord behoren volgens hem dialoog, betekenis, relaties, en dit speelt zich volgens hem allemaal af op het niveau van 'waarheid'. Tot de wereld van het beeld behoren (ingebeelde) feiten en zekerheden, en dit speelt zich volgens hem af op het niveau van 'realiteit'. We hebben woord en beeld allebei nodig in ons leven, zegt hij. Maar omdat het beeld in onze maatschappij het woord volledig verdringt, wordt 'realiteit' belangrijker dan 'waarheid'. Het is volgens Ellul niet voor niets dat de Bijbel het heeft over de spre-

kende God, en verbiedt om daar afbeeldingen van te maken. Zonder woorden van waarheid raken we gevangen in de realiteit, althans, in het beeld dat ons daarvan wordt gepresenteerd.

11

De drie verleidingen in de woestijn komen ook terug in het fascinerende verhaal van Dostojevski over de grootinquisiteur. Daarin legt een Spaanse grootinquisiteur aan Jezus uit dat de duivel gelijk heeft: als je iedereen gelukkig wil maken, moet je wel slechte middelen gebruiken. Dat gaat misschien wel ten koste van de menselijke vrijheid, maar dat vindt niemand erg. Mensen willen alleen geluk. ‘De grootinquisiteur’ is een hoofdstuk in Fjodor Dostojevski, *De gebroeders Karamazov* (oorspr. 1879), maar is in het Nederlands ook los verschenen.

Over de twee brillen van Ellul, zie *Perspectives on Our Age*.

12

Over het verschil tussen vrucht en effect, lees bijvoorbeeld Henri Nouwen, *Hier en nu. Leven in de geest* (1994), en Henri Nouwen, *De weg naar vrede. Over vrede en gerechtigheid* (2004). Over hoe we onze ware identiteit kunnen vinden in een cultuur waar status, bezit en prestatie vaak onze identiteit bepalen, zie zijn indrukwekkende verhaal *You are the beloved* op Youtube. Daar zijn ook ondertitelde versies van te vinden.

Over Paul Brand, zie Philip Yancey, *Hoe mijn geloof de kerk overleefde* (2004). De analogie tussen lepra en de westerse cultuur komt van de The Psalters, een Amerikaanse band, die erover schrijft op www.psalters.org. Het citaat van Thomas Merton komt uit Phillip M. Thompson, *Returning to Reality. Thomas Merton's Wisdom for a*

Technological World (2012). Over kernwapens, zie het eerdergenoemde boek van Schlosser, *Command and Control*. Het citaat van Ellul komt uit *Staan in de wereld van nu*.

13

Voor meer informatie over deze boer, zie www.eemlandhoeve.nl.

Epiloog

Over de politieke betekenis van Jezus is een mooi boek geschreven door Shane Claiborne en Chris Haw, *Jesus for President* (2008). Belangrijk is ook de trilogie van Walter Wink, *The Powers That Be*, waar in 1999 een korte versie van is verschenen. Hij komt hierin tot een theologie van de machten. In het Nederlands is het boek alleen nog te vinden op de tweedehands markt, *De heersende machten* (1999). Over wat nu eigenlijk de kern van het evangelie is, zie N.T. Wright, *Hoe God koning werd. Het vergeten verhaal van de evangeliën* (2014).

Het citaat van Moltmann komt uit Sayers, *The trouble with Paris*. Het citaat van C.S. Lewis komt uit *Transpositie* (2001). Het visioen van het grote multiculturele feest staat in Jesaja 25.

